

1

Vol. 4
Spring 2023
P.P: 125-161

Research Paper

Received:
19 April 2023
Accepted:
5 June 2023

Futuristic investigation of the history of mosque-oriented education and its discourse requirements in the second step of the Islamic revolution

Seyyed Yaser Hakimi ^{*1} | Ahmad Salahshoori ² | Irandokht Fayyaz ³

Abstract

The purpose of the research is to achieve an original and experienced strategy, in order to draw a definite future based on the belief of Mahdism, the life of the Prophet (PBUH) and Imams Athar (AS) for the education of the country. The problem is that after the introduction of western education to the country, this educational system may have had some successes in the educational sector, but it has been less able to provide the educational foundations of the successful forces in the revolution, holy defense and self-confident native developments of the country (nuclear, missile and...) to provide The research method is inferential and the method of collecting data is historical and documentary. The research paradigm is critical and looking to change the existing situation in favor of horizons that can be drawn in the future. The statistical population of the research includes the historical period of the beginning of Islam until now. The questions of the present research are, what was the status of mosque-oriented education in different historical periods? What teachings do these periods provide regarding the future research of mosque education? What is the ratio of the country's upstream documents with this approach? What are the requirements for its realization in the future? Based on the findings of the research, there have been many ups and downs in the education of the mosque, of which the Nizamiyyeh and religious schools have been the peak of its power, and the entry of Christian schools into Iran has been its nadir. ; The above documents fully confirm its necessity, and the requirements for its realization are to fight against influence, make the mosque more efficient and plan, and better choose the imams of the congregations and the instructors of the mosque.

Keywords: Future studies of education and training, mosque-oriented education and training, education in the second step of the Islamic revolution.

1. Corresponding Author: PhD student of Philosophy of Education, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Education, AllamehTabataba'I University, Tehran, Iran.

yaserhakimi@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Education, Allameh Tabataba'I University, Tehran, Iran.

3. Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Education, Allameh Tabataba'I University, Tehran, Iran.

دوره چهارم
بهار ۱۴۰۲
صص: ۱۶۱-۱۲۵

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۱/۳۰
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۳/۱۵

بررسی آینده پژوهانه تاریخ تعلیم و تربیت مسجدمحور و الزامات گفتمانی آن در گام دوم انقلاب اسلامی

سید یاسر حکیمی^{۱*} | احمد سلحشوری^۲ | ایراندخت فیاض^۳

چکیده

هدف تحقیق دستیابی به راهبردی با اصالت و تجربه شده، به منظور ترسیم آینده ای قطعی بر اساس باور مهدویت، سیره پیامبر(ص) و ائمه اطهار(عج) برای آموزش و پرورش کشور است. مساله این است که پس از ورود آموزش و پرورش غربی به کشور، این نظام آموزشی-تربیتی شاید در بخش آموزشی موفقیت‌هایی داشته ولی کمتر توانسته است پایه های تربیتی نیروهای موفق در انقلاب، دفاع مقدس و پیشرفت های بومی خودباورانه کشور(هسته ای، موشکی و...) را تامین کند. روش تحقیق استنباطی بوده و شیوه گرد آوری داده ها تاریخی و اسنادی، است. پارادایم تحقیق، انتقادی و ناظر به تغییر وضع موجود به نفع افق های قابل ترسیم در آینده است. جامعه آماری تحقیق شامل دوره تاریخی صدر اسلام تا کنون می باشد. سوالات تحقیق حاضر این است که وضعیت تعلیم و تربیت مسجدمحور در ادوار تاریخی مختلف چگونه بوده است؟ این ادوار چه آموزه هایی را ناظر به آینده پژوهی تربیت مسجدی ارائه می دهند؟ نسبت اسناد بالادستی کشور با این رویکرد چیست؟ الزامات تحقق آن در آینده چه می باشد؟ بر اساس یافته های تحقیق فراز و فرودهای متعددی در تربیت مسجدمحور اتفاق افتاده است که نظامیه ها و مدارس علمیه اوج قدرت آن بوده و ورود مدارس مسیحی به ایران حضيض آن بوده است. پس از انقلاب اسلامی، ایده سنگر بودن مسجد سبب احیای مجدد آن شد؛ اسناد بالادستی ضرورت آن را کاملاً تایید می کنند و الزامات تحقق آن به مبارزه با نفوذ، کارآمدسازی و برنامه ریزی مسجد و انتخاب بهتر ائمه جماعات و مربیان مسجد می باشد.

کلیدواژه‌ها: آینده پژوهی تعلیم و تربیت، آموزش و پرورش مسجدمحور، تربیت در گام دوم انقلاب اسلامی.

۱. نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان شناسی و تربیت، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
yaserhakimi@gmail.com

۲. دانشیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان شناسی و تربیت، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
۳. دانشیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

اهمیت تعلیم و تربیت در ساخت آینده کشورها و ملتها بر کسی پوشیده نیست. راهبردها، شیوه ها و الگوهای تربیتی که بر اساس باورها و فرهنگ ها ساخته و پرداخته می شوند؛ نقش مهمی در پیشبرد اهداف تربیتی دارند. در این تحقیق طراحی راهبردی با اصالت و تجربه شده در ایران و جهان اسلام، برای ساختن آینده ای مطلوب مدنظر است. آینده مدنظر تحقیقات دینی با تحقیقات دیگر این تفاوت را دارد که در تحقیقات دینی سرنوشت نهایی بشریت روشن و واضح است و نسبت به آن باور وجود دارد ولی سایر تحقیقات نسبت به سرنوشت نهایی و عاقبت بشر هیچ دیدگاهی وجود ندارد. بر همین اساس تعلیم و تربیت مسجد محور که نظامی تربیتی بین دو قله عصر نبوی و ائمه اطهار و نیز ظهور امام عصر است؛ چاره ای جز مقدمه سازی و احیای آن بر اساس اصول گذشته و آرمان های آینده وجود ندارد. مساله اصلی تحقیق این است که پس از ورود آموزش و پرورش غربی به کشور، این نظام آموزشی-تربیتی شاید در بخش آموزشی موفقیت‌هایی داشته، ولی کمتر توانسته است پایه های تربیتی نیروهای موفق در انقلاب، دفاع مقدس و پیشرفت های بومی کشور (هسته ای، موشکی و...) را تامین کند و گفتمان تربیتی نخبگان انقلاب اسلامی معمولاً درون مایه های خود را از جریان تعلیم و تربیت غیر رسمی (مساجد، منابر، بسیج و...) اخذ نموده است. (لیروننگ، ۲۰۱۱: ۴۳-۴۶) حال که پس از چند دهه هنوز امکان اسلامی سازی و انبوه سازی تعلیم و تربیت انسان های مومن و انقلابی از دل مدارس و دانشگاه ها و حوزه های علمیه چندان که انتظار می رفت محقق نشده است حداقل بایستی ظرفیت عظیم مساجد را از نظر غافل نداشته و برای احیای این امر البته با استفاده از ظرفیت آموزش رسمی کشور، اقدام نمود. به نظر رسید بررسی تاریخ تعلیم و تربیت مسجدی در ایران در ادوار مختلف، و سپس استخراج تجربیات قابل استفاده برای آینده و در نهایت بررسی جایگاه تربیت مسجدی در اسناد بالادستی کشور بتواند زمینه ای برای ارائه راهکارهای نظری و عملی برای احیای این امر فراهم نماید. چهار مرحله تحقیقی ذکر شده در واقع سوالات تحقیق حاضر را شکل داده و به ترتیب پاسخ داده خواهد شد.

مبانی نظری پژوهش

بر اساس دستورات اسلامی، سنت پیامبر و جانشینان ایشان، مسجد مرکز تعلیم و تربیت جامعه اسلامی بوده است. (زمانی مصطفی، ج ۱، ۱۳۴۸: ۴۵) چنانچه قرآن کریم از مسجد به عنوان جایگاهی نام می برد که انسان های علاقمند به پاکیزگی خود در آن حضور می یابند. (توبه، ۱۰۸)، و یا شهید مطهری در اولین روایت از کتاب داستان راستان، به ترجیح پیامبر نسبت به حضور در حلقه اهل تعلیم در مقایسه با حلقه عابدان اشاره می کند. (مطهری، بی تا: ۲۸) در دوران طلایی تمدن اسلامی، مدارس حتی پس از استقلال از مسجد نیز در صحن یا در کنار مساجد شکل می گرفته اند تا مرکزیت تربیتی مسجد حفظ شود. (اعرافی، ۲۸: ۱۳۹۸)؛ تدبیر اسلام در انتخاب مرکز عبادت به عنوان مرکز تجمع یکی از نکات مورد نظر رهبر انقلاب است: "اولین مسئله، اهمیت خود مسجد است و این ابتکاری که اسلام در آغاز ولادت خود برگزید و محلّ تجمّع مردم را بر محور ذکر و دعا و توجّه به خدای متعال قرار داد. اجتماعات مردم به طور طبیعی دارای تأثیراتی است." "شما در تاریخ اسلام مشاهده می کنید که مساجد، مرکزی برای تعلیم بود؛ می شنویم و در روایات می خوانیم که در مسجد الحرام یا مسجد النبی حلقه‌ی درس زید و عمرو و بکر از نحلّه‌های مختلف فکری و مذهبی وجود داشت؛ معنای این خیلی متفاوت است با کلیسا یا با کنیسه‌ی یهودی که فقط می روند آنجا، یک عبادتی می کنند و بیرون می آیند" (رهبر انقلاب، ۳۱/۰۵/۱۳۹۵) بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، تعلیم و تربیت فرایندی تعالی جویانه، تعاملی، تدریجی، یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی است که به منظور هدایت افراد جامعه به سوی آمادگی برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه انجام می شود؛ و زمینه های مناسب تکوین و تعالی پیوسته هویت آنان را در همه ابعاد جهت می دهد؛ و از این طریق موجبات شکل گیری و پیشرفت جامعه صالح اسلامی را فراهم می آورد. (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۱: ۱۱) در تعریف مسجد به طور عام و بر اساس یکی از مهمترین اسناد فقهی شیعه در قرن معاصر گفته شده است که مسجد شرعا مکان وقوفی برای نماز همه مسلمانان است و اگر اختصاص به گروه خاصی پیدا کرد مصداق مسجد نخواهد بود. (صاحب جواهر، ۱۴۲۲، ۳۷۰) همچنین از ویژگی های ساختاری مسجد، دینی بودن، امام محور بودن، عمومی بودن و یا مرکز امت بودن است. (موسسه مطالعات استراتژیک توسعه و فرهنگ دینی، ج ۲، ۱۳۹۱: ۴۱۵-

(۴۱۶) البته باید در نظر داشت که امامت به معنای سلطنت نیست "بلکه ماهیت امامت، با ماهیت سلطنت، مغایر و متفاوت و مناقض است. این دو ضدّ همدند. امامت، یعنی پیشوایی روحی و معنوی و پیوند عاطفی و اعتقادی با مردم؛ اما سلطنت یعنی حکومت با زور و قدرت و فریب، بدون هیچ‌گونه علقه‌ی معنوی و عاطفی و ایمانی". (رهبرانقلاب، ۱۳۷۹/۱/۲۶) امام جماعت در واقع مدیر مسجد است و اصل بر مردمی بودن مسجد است. (مطالعات استراتژیک توسعه و فرهنگ دینی، ج ۱، ۱۳۹۱: ۴۱۵) مسجد به عنوان یک مکان دارای موضوعیت در نظام تعلیم و تربیت رسمی و غیر رسمی محسوب می‌شود که اساس ارتباط و وحدت نهاد علم و دین را به خود اختصاص می‌دهد. (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۶: ۴۲۷) نهاد اجتماعی امامت و امت که اساس نظام سیاسی و به تبع، نظام و ساختار تربیتی آن را تشکیل می‌دهد؛ دارای اهمیتی خاص است. از ابتدای ظهور اسلام خصوصاً تشکیل حکومت اسلامی در مدینه النبی و پدید آمدن نظامات اسلامی و نیز در زمان امام علی علیه السلام، مسجد به عنوان مرکزیت تعلیم و تربیت اسلامی تشکیل شد. حتی چنان که بر اساس روایات اسلامی و تأییدات قرآنی مشهود است؛ مرکز نظام تعلیم و تربیت جهانی در زمان استقرار آخرین منجی نیز مسجد خواهد بود. چنانچه نقل است کوفه مرکز استقرار امام زمان خواهد بود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۷۵) و ایشان از این مرکز، انسان‌های بافضیلتی را به جهان گسیل می‌دارد. (همان: ۳۴۵) و یا به عبارتی در کوفه نیز مسجد کوفه را مرکز قرار می‌دهد. (حسینی: ۳۶۳) همان‌طور که ذکر شد امامت و جماعت دو رکن مسجد را تشکیل می‌دهند. دکتر علی شریعتی درباره اهمیت امامت و امت معتقد است: امت و امامت، اگر نگوئیم که مباحثی است صد در صد مربوط به زندگی انسان، لا اقل باید گفت برجسته ترین خصیصه این بحث و این اصل، خصیصه اجتماعی آن است و مربوط به زندگی، بر روی زمین است؛ و فعلی ترین و زنده ترین مبحث در میان مباحثی است که در مذهب مطرح است؛ و هر روز که که می‌گذرد این مبحث زنده تر و حاد تر می‌شود. وجهه جامعه شناسی مبحث امت و امامت جدی تر باید بحث شود. (شریعتی، ۱۳۹۸: ۱۱) بنابراین، اهمیت مسجد در مبدا تاریخی (پیامبر و امیرالمومنین) و غایت تاریخی (امام مهدی "عج") از دوران اسلامی نشان می‌دهد مسلمین در این میانه مسئولیت خطیری در حفظ، پیشرفت و توسعه این نهاد بر اساس اهداف از پیش تعریف شده مسجد دارند. مسجد نه تنها در اسلام که در خلقت انسان جایگاه ویژه ای دارد و کعبه در قرآن کریم به عنوان اولین خانه

ای که برای بشریت قرار داده شده است معرفی می شود. *إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ* (آل عمران: ۹۶). بر اساس برخی گزارشات در حال حاضر در کشورهای لائیک بسیاری از مسلمانان حاضرند هزینه های مسجد را پردازند ولی تعلیم و تربیت کودکان در مسجد باشد. (مطالعات استراتژیک توسعه و فرهنگ دینی، ۱۳۹۱: ۸۷) برخی حکومتها نیز برای تربیت مسجدمحور هزینه می کنند ولی بیشتر به دنبال نفوذ و تقویت قدرت خود هستند. (همان: ۸۷) بهترین راه برای نجات آینده کودکان این است مومنین آن ها را در مساجد به مریان متدین و تحصیل کرده بسپارند و هزینه های آن را خود تامین نمایند. (همان: ۸۷) پس از فراز و فرودهای فراوان نظام تعلیم و تربیت مسجدمحور در طول تاریخ، طی دهه اخیر که چهارمین دهه انقلاب اسلامی ایران بود با حضور دوباره مسجد در متن جامعه مواجه هستیم که در صورت داشتن مبانی متقن، اجرای صحیح، تداوم بدون انحراف و داشتن کیفیت و کمیت توامان، می تواند در آینده نقشی تمدنی داشته و مسجد را به مرجعیت ابتدایی و غائی خویش بازگرداند. در مقدمه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به آینده قطعی پیش رو اشاره شده است: *"ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواحنا فداه)"*. با توجه به آن چه ذکر شد مسجد در تربیت کادر و آمادگی فضا و نیز ایجاد پایه های همت، اراده که از ایمان سرچشمه می گیرد نقش مهمی در زمینه سازی ظهور امام عصر می تواند ایفا کند. از طرف دیگر از آن جا که منجی آخر الزمان به عنوان احیاگر سیره پیامبر اعظم معرفی می شود؛ مسجد مرکز فعالیتهای سیاسی و تربیتی آن نظام متعالی خواهد بود. بر اساس روایات اهل بیت مساجد عصر ظهور امام عصر، مراکز تعلیم و تربیت خواهند بود. چنانچه از امام صادق (ع) نقل شده است که شیعیان علی بن ابی طالب در مساجد معارف را از نو به مردم می آموزند. (حسن زمانی، ۱۳۹۱: ۷۱)

پیشینه پژوهش

عاصف و آتابرتا (۲۰۲۳) در مقاله "نهاد و ساختمان مسجد: ارزیابی فضای پایدار، کارکرد، برنامه و فعالیت ها" معتقدند نظر به گذشته موفق مساجد در زمینه پادگانی و نظامی و اداره جامعه؛ لازم است امروزه به مولفه های مختلف مسجد و ایجاد تنوع در فعالیت های آن توجه شود. ازنی و همکاران (۲۰۲۳) در مقاله "مسئول مسجد و مرجع دینداری: مطالعه موردی در پکانبارو" معتقدند از آن جا که مسجد باید فعالیت های اجتماعی متنوعی داشته باشد و برنامه های عبادی و فرهنگی

به خوبی اجرا شوند بایستی بتواند مشارکت اکثریت مردم را جلب کند و از این رو، متولیان و اداره کنندگان مسجد بایستی ظرفیت تحمل بالایی داشته و متعصب نباشند. ریحانه (۲۰۲۳) در مقاله ای با عنوان " ارزش های تربیتی اسلامی در هماهنگی فرهنگی در اماکن مذهبی " با بیان گذشته ورود اسلام به اندونزی معتقد است وجود مساجد دارای تساهل مذهبی نسبت به ادیان اجدادی مردم سبب شد با مشارکت مردم مساجدی در کنار معابد کهن ساخته شود و اسلام در برخی مناطق اندونزی بدون اختلاف و دشمنی رشد پیدا کند. عزیزه و جنت (۲۰۲۳) معتقدند وجود مساجد شبانه روزی برای تعلیم و تربیت دانش آموزان از جمله عوامل تقویت دین داری و مذهب در جزایر لومبوک اندونزی است. کنتی و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله "نقش تعلیم و تربیت اسلامی غیررسمی مسجد محور در ایجاد خانواده های دارای سکینه" دریافته اند که برای رسیدن به خانواده "سکینه" مدنظر قرآن کریم نیاز به تعلیم و تربیت غیر رسمی مسجدمحور احساس می شود. آن ها معتقدند این نظام تربیتی غیررسمی بر انسان سازی و جامعه سازی تاثیر بی بدیلی دارد. بتول (۲۰۲۱) در مقاله ای با عنوان "آموزش تفسیر در فرهنگستان: مطالعه موردی دانشگاه بین المللی اسلامی" با طراحی یک مرکز آموزشی و تربیتی مسجدمحور به دنبال آن است که دانش آموزان با شناخت کافی از دین، بتوانند رهبران آینده جهان اسلام باشند. شریفی فرد و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی با عنوان "بررسی راهبردهای کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان با رویکرد تحلیل اهمیت - عملکرد" با رویکرد تحلیل اهمیت-عملکرد از دید سه دسته از خبرگان، وضع موجود و مطلوب مولفه های راهبردی تعامل مسجد و کودک و نوجوان را بررسی نموده اند. بر اساس نتایج پژوهش، با توجه به شکاف بسیار زیاد وضع موجود و مطلوب مهمترین عامل در راستای بهبود وضع موجود، پیوند و هم افزایی اضلاع تربیتی (مسجد-مدرسه-خانواده-محل) است. علاوه بر آن نقش آفرینی بیرونی مسجد به همراه ساخت درونی آن به نسبت دیگر راهبردهای کلان بیشترین اثر را بر تعامل مسجد و کودک و نوجوان خواهد داشت. در نهایت پیشنهاد می دهد درباره نقش آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت تربیتی مساجد اهتمام بیشتری صورت بگیرد. شریفی فرد و همکاران (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان "الگوی همکاری بین بخشی مورد مطالعه: همکاری مسجد با مدرسه و خانواده" با روش داده بنیاد و بررسی ۱۴ مسجد نمونه به این نتیجه رسیده اند که این عوامل در ایجاد یک الگوی همکاری موثر تاثیر گزارند: ۱- زمینه سازی و اعتماد سازی، ۲- جذب از مدرسه به مسجد،

۳- تداوم ارتباط و تربیت در مسجد، ۴- نقش آفرینی دانش آموزان در مسجد و مدرسه. مرزوقی و همکاران (۱۳۹۷) با تحقیقی با عنوان: الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی و با شیوه مطالعات موردی در سه گروه مدرسه (مدیران مدارس، مسئولان آموزش و پرورش و اعضای هیأت علمی دانشکده علوم تربیتی)، خانواده (مشاوران خانواده، مراکز مشاوره، انجمن اولیاء و مربیان) و مسجد (حوزویان، ائمه جماعات و جمعه) با روش نمونه گیری هدفمند و تکنیک معیار به شبکه مضامین ذیل دست یافته اند: الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد به عنوان مضمون فراگیر شامل هفت مضمون سازمان دهنده: مبانی اندیشه ای، جهت گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبین تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل که هر کدام نیز دارای مؤلفه های گوناگون (مضامین پایه) بودند. یخچالی و محمدی (۱۳۹۵) در تحقیق با عنوان "کاربست الگو سازی ساختاری تفسیری در بررسی سیستمی نقش محیط در تعلیم و تربیت" با راهبرد توصیفی تحلیلی و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات بر اساس روش-شناسی الگو سازی ساختاری تفسیری دریافته است که در محیط خانواده-مدرسه-مسجد و رسانه، رسانه دارای بیشترین تاثیر بر سایر محیطها بوده است. سبحانی و لطیفی (۱۳۹۸) در پژوهش با عنوان "شناسایی الزامات ایجاد ارتباط مطلوب میان مساجد و مدارس" و روش تحلیل مضمون به شناسایی الزامات مورد نیاز مسجد در ایجاد ارتباط پایدار و اثرگذار با مدرسه پرداخته اند. در این تحقیق با مسئولان تربیتی ۱۴ مسجد در سراسر کشور که ارتباط موفق و موثر با مدارس داشته اند مصاحبه کرده اند. نتایج در قالب ۴۸ مضمون پایه، ۱۰ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر گزارش شده است. در پایان چهار بعد و ده مؤلفه به دست آمد که در واقع همان مضمون های سازمان دهنده و فراگیر است. ابعاد عبارتند از: بعد تعامل، بعد برنامه، بعد نیروی انسانی و بعد قالبهای ارتباطی. ده مؤلفه به دست آمده عبارتند از: بعد تعامل شامل کادر مدرسه، خانواده دانش آموزان، دانش آموزان و ظرفیتهای پیرامونی؛ بعد برنامه شامل کیفیت مداری، فریند مداری؛ قالبهای ارتباطی شامل محوریت مسجد و محوریت مدرسه، بعد نیروی انسانی شامل ویژگی های کارگزاران مساجد، کادر تربیتی مساجد. حیاتی و غلامی (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان "مفهوم آموزش و تاثیر آن در معماری مسجد محور" و با روش تفسیری - تاریخی ضمن تحلیل اسناد و متونهای تاریخی، منابع کتابخانه ای، مفهوم آموزش را در سه مورد از مسجد-مدرسه های

دوره قاجار مورد بررسی قرار داده است. نتایج نشان داده است اولاً مفهوم آموزش و شیوه های آموزشی در طول دوره قاجار تغییراتی داشته است ثانیاً این تغییرات در مفهوم آموزش باعث ایجاد تنوع فرمی و شکلی و تغییرات در کالبد و معماری مدارس شده است. مفهوم آموزش در دوره قاجار همگانی تر شد و همین سبب نقش موثر مسجد در حرکت‌های اجتماعی گردید. مراسمات مذهبی و عمومی و نماز جماعت برای عموم مردم در مدارس شکل گرفت. افروغ و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله ای با عنوان "تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه های دینی" و با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر آموزه های دینی و تجربه تاریخی اسلام، وجوه تعامل فرهنگی مسجد و جامعه را بازخوانی کرده اند؛ و متناسب با الگوی مطلوب دینی این تعامل، پیشنهادهاتی برای وضع موجود ارائه داده اند. تعامل در انتقال باورها، ارزشها، هنجارها و رفتارهایی از قبیل: محور بودن در آموزش و تربیت، الگو بودن در شیوه زیست فردی و اجتماعی، تاثیرگذاری بر مولفه های فرهنگی همچون علم، زبان، کوشش، آداب و رسوم و ترسیم شیوه ارتباطات فردی و اجتماعی، الگوی معماری اسلامی و مانند آن از نمونه های بارز و مورد تاکید آموزه های دینی و سیره اجتماعی مسلمانان در باب تعامل فرهنگی مسجد و جامعه است. به ادعای ایشان، با تطبیق و ترسیم تعامل مناسب مسجد با حوزه های مذکور در وضعیت معاصر نیز می توان شاهد کانونی شدن دوباره مسجد در جامعه اسلامی بود. بنائی (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان "بازمهندسی ساز و کار اداره مساجد کشور با بهره گیری از منطق تحلیل سه لایه ای" و با روش اسنادی، مشاهده مستقیم و مصاحبه عمیق با نخبگان و باروش تحلیل محتوا و تحلیل منطقی دریافته است که برای بازآفرینی انگاره های معرفتی مخاطبان بالقوه و بالفعل مسجد در الگوی سازمان یادگیرنده بایستی مدیریت درون-مسجدی، ساختار انعطاف پذیر طراحی شده و برای مدیریت میان-مسجدی، قالب "سامانه های همکاری کننده" برقرار شوند. به این معنا که ساختار درونی مسجد دارای انعطاف لازم باشد و بتواند مولفه های متعددی را در خود جای دهد و ساختار ناظر به بیرون مسجد نیز پذیرای مشارکت عمومی و همکاری مردمی باشد. مهدوی کنی و هرندی (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان و "توسعه فرهنگی محله ای پایدار مسجدمحور مورد مطالعه مسجد ثامن الائمه (ع)" با روش مشاهده مشارکتی و گردآوری اطلاعات مصاحبه ای، در ضمن موردکاوی مسجد ثامن الائمه (ع)، افزایش وحدت و همبستگی محله ای را زمینه ساز افزایش تعاون و مشارکت محله

ای دانسته است. حسینی مجرد (۱۳۹۳) در مقاله ای با عنوان "بررسی تحلیل نظام تربیت مسجد محور" با روش توصیفی، هدف بنیادی مسجد را اتصال به خداوند عالم ذکر می کند. اهداف دیگر مسجد را به عنوان اهداف واسطی نام می برد که عبارتند از هدایت، طهارت و قرب. وی اصول حاکم بر مسجد را دارای صبغه تربیتی دانسته و تعدادی روش تربیتی از این اصول استخراج نموده است. ۱- اصل عبادت و معنویت: شامل های روش های بهره گیری از فرصت حضور، پرهیز از لغو و روش طهارت ۲- اصل اجتماع و جماعت: شامل روش های روشهای رعایت حال ضعیفان، نظم، رعایت آداب معاشرت. ۳- اصل امام محوری: شامل روش های دقت در انتخاب امام، رعایت سلسله مراتب در صف نماز و انتخاب اصلح ۴- اصل عدالت: شامل روش های تقوا و ادای حقوق دیگران. بر اساس این اصول و روشهای تربیتی، فضای مسجد، فضایی جذاب برای حضور کودکان و نوجوانان آماده باشد. لبخندق و هاشمیان (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "درآمدی بر صورت بندی جایگاه مسجد در سیاستهای جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مسجد در گذر تاریخ" این کارکردها را در سه دوره مورد بررسی قرار داده اند. اول دوره صدر اسلام و دوره شکوفایی و بالندگی مسجد، دوم دوران فتوحات و آغاز ارتباط مسلمانان و دیگر تمدن ها و دوره آغاز افول و انحراف مسجد از جایگاه دینی خود، سوم دوران پس از فتوحات تا آغاز جنبشهای سیاسی و دینی. رضایی تبار و مقیمی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان "الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکتهای اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجد محوری" ضمن بررسی مشاهدات میدانی و مصاحبه از خبرگان مسئول بخش عرضه خدمات حمایتی کشور، دریافتند که با تقویت گونه جدید از سازمان های مردم نهاد، شامل تشکل های داوطلبانه حمایتی محله محور، با مرکزیت مساجد محلات تحت عنوان شبکه ارتباطی حمایتی مردمی، می توان در جهت تحقق اهداف توانمندسازی و خوداتکایی محرومان با رویکرد مسجد محوری به نتایج ارزنده ای رسید. محسن قرائتی (۱۳۹۱) در یک مصاحبه با سایت اطلاع رسانی رهبر انقلاب با عنوان "مسجد باید این گونه باشد"؛ برای ترسیم مسجد مطلوب اسلامی، نکاتی را عرضه داشته است که مهمترین وجوه تربیتی آن از این قرار است. اول: لزوم تخصصی سازی مسجد، مانند این که یک مسجد در قصه گوئی برای کودکان تخصص داشته باشد؛ و یک مسجد در جلسات علمی اساتید دانشگاهی و مساجد بتواند

طیفی از گروه های سنی و اجتماعی را به صورت تخصصی و تقسیم کار شده تامین نمایند. دوم: نایستی مسجد در اختیار گروه خاصی باشد و یا مرکز جمع شدن قشر خاصی باشد بلکه مسجد برای عموم مردم است، سوم این که اولیای مسجد باید اهل تقوا باشند چنانچه خداوند می فرماید: "ان اولیائه الا المتقون". چهارم این که هر پولی را نباید برای اداره مسجد پذیرفت. چنانچه خداوند می فرماید: "انما یعمر مساجد الله من آمن بالله...". پنجم این که مومنین باید بهترین زینتهای خود را در مسجد بیاورند و چه زینتی بالاتر از فرزندان. چنانچه خداوند می فرماید: "یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد" "المال و البنون زینة الحیاه الدنیا"، چهارم ذکر یک مسجد نمونه تربیتی: محل فعالیت شهید دکتر بهشتی در هامبورگ آلمان، دایره ای شکل بود؛ و مسلمان ها در حلقه نزدیکتر به امام جماعت می نشستند و غیر مسلمان ها در حلقه دوم می نشستند و حق حضور در مباحث آموزشی و تبلیغی را داشتند. لیروننگ (۲۰۱۱) در مقاله ای با عنوان "مسجد و تاثیر آن بر انقلاب (امام) خمینی؛ بررسی مسائل امروز هسته ای" می گوید مساجد شبکه تربیتی امام خمینی برای تربیت نسل انقلاب بود که امروز برای حفظ انقلاب از آن استفاده می شود. از نظر لیروننگ سلسله مراتب امامت از آیت الله العظمی به آیت الله و به حجت الاسلام وجود دارد که رهبری جامعه و سپس امامت جمعه و امامت جماعات را شامل می شود. از نظر وی، پیوند دین و سیاست و اهمیت دادن به حضور نخبگان در مسجد به این سبب بود که بشود در مقاطع مختلف نیازهای کشور را در راستای شعار نه شرقی نه غربی جهت داده و مردم را بسیج و سازماندهی کرد. از نظر او پیشرفتهای هسته ای و موشکی همگی ریشه در همین ایدئولوژی و استقلال طلبی ایرانیان دارد که از مساجد و شبکه امامت ریشه گرفته است.

روش شناسی پژوهش

روش تحقیق حاضر توصیفی و استنباطی بوده و شیوه گرد آوری داده های آن تاریخی و اسنادی است. نمونه گیری مضامین تاریخی، هدفمند بوده و در انتخاب آن ها امکان بهره برداری برای وضعیت تعلیم و تربیت امروز و آینده کشور مدنظر بوده است. پارادایم تحقیق، انتقادی و ناظر به تغییر وضع موجود به نفع افق های قابل ترسیم در آینده است. میدان تحقیق شامل دوره تاریخی صدر اسلام تا کنون می باشد که بر موضوعی خاص متمرکز است و به صورت ویژه ناظر بر تعلیم و تربیت مسجدی است. سوالات تحقیق حاضر این است که وضعیت تعلیم و تربیت

مسجدمحور در ادوار تاریخی مختلف چگونه بوده است؟ این ادوار چه آموزه هایی را ناظر به آینده پژوهی تربیت مسجدی ارائه می دهند؟ نسبت اسناد بالادستی کشور با این رویکرد چیست؟ الزامات تحقق آن در آینده چه می باشد؟

یافته های پژوهش

در بخش مبانی نظری دو دوره تاریخی گذشته و دوره زمانی حال در زمینه مورد بحث یعنی نظام تعلیم و تربیت مسجدمحور مورد بررسی قرار می گیرد.

۱- وضعیت تعلیم و تربیت در ادوار تاریخی

در پاسخ به سوال اول پژوهش، از آن جا که سوالات بعدی مرتبط با این سوال هستند تفصیل بیشتری نیاز است. بخش تاریخی اول (دوران رونق) : دوره آغازین (قرن اول و دوم توسط پیامبر(ص) و اهل بیت (ع) : دوره تاریخی اول مساجد از این جهت حائز اهمیت است؛ که می تواند شاخص ارزیابی مطمئنی برای ادوار بعدی باشد. چرا که دوره اول در دوره تاریخی شارع (پیامبر و ائمه) واقع شده است و می توان به قول، فعل یا تقریر ایشان توسل جست و در صورت قابل اعتماد بودن گزارش های تاریخی، آن را به دین نسبت داد. از آن جا که یکی از منابع استنباط احکام اسلامی سنت معصوم است. (محمدی، بی تا : ۳۸۳) تاریخ تربیت مسجدمحور در دوران پیامبر و ائمه نه فقط یک تاریخ که یک منبع تشریح محسوب می شود. این دوره تاریخی چنانچه به درستی تحلیل شود می تواند یک سرچشمه معرفت ناب برای آینده باشد و به تنهایی از جنبه گذشته و کهنه بودن نگریسته نشود. هرچند در این تحقیق هدف محققین استنباط احکام شرعی نبوده است و به دنبال تجربیات تاریخی بوده اند ولی این تجارب به دلیل مذکور دارای ارزش ذاتی است. با نگاهی به تاریخ دوره اول اسلامی مسجد، اولین بنیانی است که پیامبر اسلام به عنوان امام امت در بدو تاسیس جامعه اسلامی بنیان نهادند. بر اساس آیاتی که در آن دوره بر ایشان نازل می شد مسجد بر پایه تقوا تاسیس شده و برای تعلیم و تربیت افراد بنا نهاده شده است. چنانچه خداوند در قرآن کریم می فرماید : انسانهایی در مسجد داخل می شوند که به دنبال پاک زیستن هستند. (۱۰۸ توبه) ترجمه : مسجدی که از روز اول بر تقوا بنا شده شایسته تر است که در آن نماز کنی در آن جا مردانی هستند که دوست دارند خود را پاک سازند، و خدا کسانی را که خواهان پاکی اند دوست می دارد. (ترجمه بهرامپور : ۲۰۴) در منابع تاریخی آمده است که پیامبر اسلام با

ورود به مسجد و مشاهده دو گروه اهل عبادت و گروه اهل مباحثه علمی، در حلقه ای نشستند که مشغول بحث های علمی بودند؛ و رسالت خود را متناسب با حلقه تعلیم و تربیت دانستند. (مطهری، ۱۳۹۷: ۲۷). استاد مطهری در توضیح این نقل تاریخی از کتاب منیه المرید شهید ثانی، بیان می دارد که مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبوده، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت های دینی و اجتماعی مسلمانان نیز بوده است. (مطهری، ۱۳۹۷: ۲۷). غنیمه (۱۳۷۲) معتقد است با اطمینان می توان گفت که شالوده تعلیمات اسلامی در مسجد در زمان حیات بنیانگذار اسلام ریخته شد. (غنیمه، ۱۳۷۲: ۷۱) طبق شواهد تاریخی، پیامبر اسلام حتی بستر تربیت اجتماعی مبتنی بر انفاق و خدمت به دیگران را هم مسجد قرار داده بودند و آن چه امروز به عنوان دیوار مهربانی نام برده می شود در مسجد مدینه مسبق به سابقه است؛ طوری که در تاریکی مسجد، اغنیای مدینه به صورت ناشناس مایحتاج ضروری را گذاشته و نیازمندان به صورت ناشناس بر می داشتند. (فارسی، ۱۳۶۳، ۸۵) در دوران آغازین برخی اصحاب به حسب دانش و معرفتی که داشتند کرسی های درسی بر عهده می گرفتند. مثلاً در تاریخ ذکر شده است که ابی بن کعب که از مناصب سیاسی کنار گذاشته شده بود مسئول حلقه درس تازه مسلمان ها در مسجد مدینه بود. (محرمی، ۱۳۸۷: ۱۰۲) به تاسی از رسول خدا، علی بن ابی طالب (ع) مسجد کوفه را در بدو خلافت مرکز حکومت قرار دادند و کلیه برنامه های آموزشی و تربیتی ایشان با محوریت همین مسجد انجام می شد. (محرمی، ۱۳۸۷: ۴۵) امام باقر و امام صادق (ع) مسجد را به عنوان پایگاه اصلی قرار داده بودند. در این مسجد آموزش به شکل حلقه اداره می شد. بر اساس تحلیل های تاریخی در آن زمان کوچک یا بزرگ بودن حلقه (کم یا زیاد بودن تعداد شاگردان) نشانه اهمیت استاد بود. (حیدر اسد، ۱۴۲۲: ۲۸) برخی از این علوم شامل فقه، تفسیر قرآن، ادب و شعر، رجال و حدیث و مبانی علوم طبیعی مانند جغرافیا، ستاره شناسی و... بودند. (جعفریان رسول، ۱۳۸۱: ۳۳۲) روزی پیامبر به مسجد وارد شدند و دیدند جماعتی در حلقه ای نشسته و بحث می کنند. پیامبر موضوع بحثشان را جویا شدند. آن ها گفتند درباره حرکت خورشید فکر می کنیم که چگونه طلوع و غروب می کند. حضرت ایشان را تحسین نمودند و فرمودند درباره ذات خداوند بحث نکنید. (ری شهری، دانشنامه عقاید، ۱۳۸۶، ۵۳۹) (شهرستانی، ۱۳۸۷، ۱۸۸) پیامبر اعظم برای تعلیم و تربیت هیچ محدودیت سنی و هیچ حد یقف و پایانی در نظر نداشتند بلکه این روایت مشهور را

ذکر می کردند که: "اطلبوا العلم من المهد الى اللحد" (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۲۱۸) در روایاتی از امام علی (ع) مردم به سه گروه شده اند: عالم ربانی، محصل در مسیر نجات و پشه در باد. "النَّاسُ ثَلَاثَةٌ عَالِمٌ رَبَّانِيٌّ وَ مُتَعَلِّمٌ عَلَى سَبِيلِ نَجَاةٍ وَ هَمَّجٌ رَعَاغٌ" (مجلسی، ج ۱، ۱۴۰۳: ۱۸۷)

بخش تاریخی دوم: این دوره زمانی از سده دوم آغاز می شود و تا دوران صفویه کمابیش به شکل های مختلف جریان دارد. فاصله زمانی آغاز سده دوم تا پایان سده سوم هجری را می توان از درخشان ترین دوره های تعلیمات مسجدی یا به عبارت دیگر، عصر فعالیت آموزشی دانشگاه های عمومی دانست. (غنیمه، ۱۳۷۲، ۵۸-۶۲) چنان که در کتب تاریخ و رجال ایرانیان در دوره اسلامی نوشته اند، در سراسر ایران در این دوران از خوزستان گرفته تا خراسان و ماوراء النهر مساجدی وجود داشته است که محل تعلیم و تربیت بوده است. در تاریخ سیستم آمده است که یکی از حکام عرب به نام «عبدالرحمن بن سمره» (قرن اول هجری) مسجدی به نام «مسجد آدینه» ساخت که حسن بصری سه سال در آنجا سرگرم تدریس و تعلیم بود تا این که مردم آن دیار گفتند ما امامی بر حق داریم که بر سیره رسول خدا است و آن علی بن ابی طالب است و تو را معاویه فرستاده است. لذا از تعالیم حسن بصری پیروی نکردند. (بینا، تصحیح محمد تقی بهار، ۱۳۶۶، ۸۹) درباره فارابی گفته اند حلقه اول شاگردان او صدها نفر بودند که دورش جمع می شدند. درباره ابوبکر رازی پزشک بزرگ این دوره گفته اند شاگردانش دارای سلسله مراتب بودند و حلقه دور و نزدیک داشتند. شاگردان خاص در حلقه اول استاد و شاگردان عام تر در حلقه اطراف شاگردان خاص قرار داشتند؛ طوری که اگر کسی مشکلی داشت ابتدا از حلقه های دورتر مشکل خود را می پرسید و اگر نتیجه نمی گرفت به حلقه های نزدیک تر به رازی می آمد و اگر باز نتیجه نمی گرفت با استاد دیدار می کرد. (زیدان، ۱۳۷۲: ۶۳۰) کودکان برای ورود به مکتب شرایط سنی نداشتند بلکه شرایط مهارتی داشتند. در تاریخ آمده است که برای ورود به مکتب قید زمانی و شرایط سنی وجود نداشت. به دلیل حرمت مسجد و لزوم حفظ طهارت آن سعی می شد از ورود کودکانی که به توان کنترل خود نرسیده اند جلوگیری شود. (خواجه نوری، ۱۳۴۵، ۲۵) از نظر اقتصاد تعلیم و تربیت، نظام اجتماعی مسلمین طوری طراحی شده بود که خانواده ها و کودکان انگیزه تعلیم و تربیت داشتند و اگر هم از قشر ضعیفی بودند با مکتب دار کنار می آمدند و به جای پول نقد کاری برای او انجام می دادند یا کالایی به او می دادند. (الهامی، ۱۳۷۸، ۶) البته

نقش مهم موقوفات و نذورات در تعلیم و تربیت طوری بود که به طلاب و دانشجویان و دانش آموزان شهریه و هدایایی هم معمولاً می‌رسید. بنابر این با این که مکاتب به شکل خصوصی اداره می‌شد ولی هرگز باعث راهیابی انحصاری اغنیا به مدرسه و محرومیت فقرا نمی‌شد؛ چرا که فقرا اگر پول نداشته باشند حتماً می‌توانند خدمات یا کالا ارائه دهند. همچنین اجازه نمی‌داد حاکمان دست نشانده بتوانند با دخالت در مدارس آن را به نفع خود مصادره کنند. نقل است که در دوران خواجه نظام الملک نظامیه‌ها از سه طریق اوقاف، مردم و حمایت دولتها تامین می‌شد ولی وابسته به دولتها نبود. (همان) نظام تعلیم و تربیت مساجد قیروان در افریقیه به این شکل بوده است که همواره استادی در نقش استاد الاساتید حضور داشته است. ابن سحنون تونسلی (۲۰۳-۲۴۹ قمری) امام الاثمه آن مساجد بوده است. (مونس، ۱۳۸۴، ۲۸۳) ابن غانم مربی‌ای بوده است که تحت نظر استادی ابن سحنون حلقه درس داشته است. (مالک، ۱۴۲۵، ۲۱۶) و این خود نشان می‌دهد که در این شبکه آموزشی، اساتید بزرگتر بر اساتید کوچکتر اشراف داشته و برای حلقه‌های بعدی درس خود از اساتید دیگر استفاده می‌کرده‌اند. (محمد عبدالسلام، ۱۹۸۱، ۳۱) ابن سحنون دارای اولین اثر مکتوب و ثبت شده درباره فقه مکتب داری و حلقه داری در مسجد است. ادامه دهنده راه او قابسی بوده است. (ابن سحنون، ۱۹۸۱: ۵) در این حلقه‌ها فقط خروجی‌های علمی در زمینه علوم دینی نداشته بلکه تربیت دینی مهمتر از آموزش علوم دینی بوده است. (زرکلی، ۱۹۸۹، ۱۵) فردی به دلیل روایاتی که از اهل بیت در تعریف و تمجید از اهالی قیروان شنیده بود عازم تونس شد و در منطقه‌ای از بربرها ساکن گشت و معلم کودکان آن‌ها شد و بدون هیچ دریافت پولی سالها به تعلیم و تربیت مشغول شد. (شهیدی پاک، ۱۳۸۹، ۲۲۱) پس از این دوره در افریقیه، مساجد دوران صفویه در ایران بزرگ را باید قله‌ای دیگر و در عین حال بعد از مدتی افول دوران تربیت مسجدی دانست. (کلین ترنر، ۲۰۰۸، ۱۶۲) مساجد باشکوه و عظیم (حیدری مریم، ۱۳۹۱، ۱) در کنار تجمعات اسلامی و اتصال علما و ائمه جماعت به شیخ الاسلام حکومت یا امام جمعه اصفهان نمونه بارز شبکه تربیتی عمومی مسجد محور است. (شوشتری، ۱۳۷۷، ۸۷) همچنین (سازمان فرهنگی اصفهان، ۱۳۸۷، ۱۳۶) مساجد دوران شکوفایی نیز مانند دوران آغازین، امام محور بود که محور تعلیم و تربیت محسوب می‌شد. حتی با مهاجرت برخی علما به هند و تشکیل حلقه‌های درس در مساجد آن‌جا مذهب تشیع در هند قوت گرفت. (نویسندگان، ۱۴۱۴، ۲۹۳-۲۹۴) در عراق

نیز وضعیت به همین منوال بود. در کربلا و نجف کلاس های درس بعضا چند هزار نفری برگزار می شد. (امین، بیتا، ۲۰۴) مساجد جامع اصفهان مرکز شبکه مساجد دوران صفوی در سرتاسر بلاد بود و ائمه جمعه از طرف امام جمعه اصفهان منصوب می شدند. ائمه جمعه علاوه بر مرکز قرار دادن تعلیم و تربیت در مسجد نقش مهمی در نظارت بر حکومت و جلوگیری از ظلم و ستم بر محرومان ایفا می کردند. (جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۵) مجلسی اول اولین امام جمعه رسمی صفویه بود و بعد از او مجلسی دوم به این منصب رسید. (جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۲) مسجد اصفهان پایگاه علمی مجلسی اول و دوم بود. (اوقاف و کتابخانه ها، ۱۳۷۲: ۱۳۲). اولناریوس (۱۳۶۳) می گوید علمی که در مکتب خانه های سطح بالاتر تدریس می شد عبارت بودند از حساب، هندسه، فن خطابت، شعر، فیزیک، اخلاق هیئت، ستاره شناس، حقوق و طب، فلسفه ارسطو به زبان عربی. در مکتب خانه های معمولی پس از خواندن و نوشتن حساب می آموختند و سپس به فن خطابه و شعر می پرداختند که اولین کتاب آن گلستان سعدی بود. (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۳۰۵) از گزارش اولناریوس این طور به دست می آید که گلستان سعدی عملا درس فلسفه برای کودکان بوده است؛ آن جا که می گوید: "داستان های آن با جملات بسیار ظریف اخلاقی و متفکرانه" همراه بوده است. (همان) سعدی درباره مکتب خانه های این دوره هر دو نوع معلم خوب و بد را مثال زده است. (سعدی، ۱۳۹۵: ۱۳۴) این علوم متاسفانه پس از مدتی که به می توان دوران رکود نامید از مساجد رخت بر بست.

دوره دوم (دوران رکود): کروسینسکی (۱۳۶۳) می گوید دربار صفویه کم کم از معنویت و شریعت دور شد و شرابخواری عادت حاکمان شد و در بین مردم هم کسی مانع این فسق نمی شد. زمانی که شاه محکم و مقتدر فسق و فجور را تحریم کرده بود در اصفهان عده ای به پزشکان پول زیادی دادند تا به دروغ شراب را دوا بی بسیاری از دردها عنوان کنند. وی این مساله را عامل اول سقوط صفویه حتی قبل از حمله افغان ها می داند. (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۲۴) در این دوره سیاحان غربی از بحران بی توجهی مردم و حتی نخبگان به بهداشت عمومی خبر می دهند. (علیجانی، ۱۳۹۳: ۴۷) قرائتی می گوید امت پیامبری که از شدت نظافت لباسهای خود را در آب جوش می انداخت به این جا رسیده بود که نسبت به نظافت ظاهری و بوی خوش و حمام بی توجه بود. (قرائتی، ۱۳۸۶: ۴۰) در این دوران است که نویسنده ای عرب و ساکن یکی از شهرهای سوریه

گزارش می دهد که معلمین مکتب ها اکثرا کور و دارای عیوب جسمی بودند و این شغل را انتخاب کرده بودند؛ چرا که هیچ راهی برای تامین معاش خود نداشتند. (سلیم جندی، ۱۹۹۴، ۳۲۳)

زین العابدین مراغه ای نسبت به وضعیت آموزشی مکتب خانه ها سراسر اعتراض و انتقاد است. (زین العابدین مراغه ای، بیتا، ۴۵) این وضعیت ادامه داشت تا محمد شاه برای اولین بار مجوز تاسیس مدارس ابتدایی را به مبلغان مسیحی فرانسوی داد. به گواهی اسناد تاریخی مدرسه سن لویی (پسرانه) و ژاندارک (دخترانه) توسط مبلغین مسیحی فرانسوی در تهران تاسیس شد و مدرسه سن لویی تبدیل به بزرگترین مدرسه ایران شد. صادق هدایت نویسنده ایرانی از تربیت یافتگان این نوع مدارس است. (سلطانیان، ۲۰۱۸، ۷۳) در دوران قاجار مکتبها هیچ قاعده ای نداشتند و برپا بودن مکتب بستگی به توان معلم بود که معمولاً طلبه و روحانی بودند. توان آن ها در جلب رضایت مردم تنها عامل بقای مکتب بود. بسیاری از مکتبخانه ها در مساجد برگزار می شد و از آن جا که برنامه درسی مشخصی نداشتند کودکان فضای کافی برای بازی داشتند. کسانی که روحانیت را انتخاب می کردند مسیرشان معلوم بود و پس از طی تحصیلات مقدماتی راهی حوزه های علمیه می شدند که برنامه درسی مشخص و منظمی داشت. در دوران قاجار با ظهور میسیونرهای مسیحی و تاسیس مدارس مسیحی، مقاومت مذهبی ها در مقابل این حرکت بالا گرفت. لذا یکی از راههای پوشش فعالیتها و دوری از برچسب بی دینی، تاسیس مدارس با محتوای غربی در مساجد بود که میرزا حسن رشیدی از پیشگامان آن است. برخی مواقع دولت از اوقاف مدارس استفاده می کرد و سبب مشکلات آن می شد. (صوفی و دشتکی نیا، ۱۳۹۲: ۷۶-۸۸) با زمینه پیش آمده در دوران افشاری و قاجار که تعلیم و تربیت از نگاه دینی جامع و صحیح فاصله معناداری گرفت؛ پهلوی به عنوان اولین حکومت دست نشانده توسط بیگانگان که با کودتا و نادیده گرفتن مجلس مشروطه سر کار آمده بودند نه تنها سبب رکود که سبب حرکت در مسیر خلاف تعلیم و تربیت دینی شدند. رضاخان تعلیمات دینی را از سال ۱۳۵۶ ق از آموزش ابتدایی حذف نمود و آن را به طور کلی در سال ۱۳۶۰ قمری از مواد درسی حذف کرد و در سال ۱۳۵۴ ق برای اولین بار مدارس مختلط را دایر نمود. در زمان پهلوی ها مساجد محدود و تحت کنترل شدید بوده و مدارس نیز به سمت لائیسیته سوق داده شدند؛ علمای دین به ارتجاع متهم شدند و برهنگی نشانه تمدن و رشد تلقی شد در حالی که نه اسلام با علم مخالف بود و نه حتی غرب فساد و برهنگی را نشانه پیشرفت

می دانست. (مظفری آیت، ۱۳۸۵: ۱۵۳) در این دوران اصل وجود مسجد، تعلیمات دینی، اصل نهاد دین و حاکمیت احکام اسلامی مورد حمله جدی قرار گرفت. بر اساس گزارشات تاریخی بسیاری از مساجد امپراطوری بزرگ عثمانی نیز به کلیسا تبدیل شده اند. (خبرگزاری آناتولی، 16.07.2020) تعلیم و تربیت جوانان و بزرگسالان که توسط علمای راستین در مساجد انجام می شد توسط رضاخان مورد حمله قرار گرفت و هرگونه منبر و مسجد ممنوع شد. در راستای مسجد زدایی های رضاخان؛ آجرها و مصالح مربوط به بازسازی مسجد عتیق شیراز بیرون برده شد و با آن مدرسه شاپور و مغازه ساختند. (دستغیب، ۱۳۸۸: ۲۱۱) محتوای مکتب خانه های دوران قاجار تا قبل از ورود به مدارس کتاب موش و گربه شیخ بهایی، عاق والدین، خاله سوسکه بوده است. (برقعی، ۱۳۷۳: ۲۸۳۴) کتاب های آموزشی در مکتب خانه بر اساس تقسیم بندی ذوالفقاری به بخش کتاب های آموزشی (آموزش قرآن، آموزش عربی، آموزش اصول و فروع، آموزش خط، آموزش حساب و سیاق، آموزش مکاتبات)، کتاب های رسمی ادبیات (همچون گلستان و بوستان، نان و حلوائ شیخ بهایی، قابوس نامه، پندنامه، اخلاق ناصری و...)، کتاب های تاریخی (ناسخ التواریخ، تاریخ معجم) و داستان نامه ها (افسانه های پریان، افسانه های تمثیلی، افسانه های پهلوانی) تقسیم بندی می شد. به گزارش این کتاب داستان های ادبیات مکتب خانه ای ایران در عصر قاجار این موارد است: توبه نصوح، حسنین، حیدریک قزلباش، خاله سوسکه، رستم نامه، شیخ ابوالپشم، عاق والدین، گرگ و روباه، موسی و سنگ تراش، موش و گربه، نان و حلوائ، نان و سرکه، نصایح الاطفال یا سنگول، بهرام و گل اندام، جبرئیل جولان (نساج و نجار)، چهار درویش، چهل طوطی، خاور و باختر، خروس و روباه، خسرو دیوزاد، دزد و قاضی، دله و مختار، سبز پری و زرد پری، شاهزاده هرمز، عباس دوس، حسین کرد شبستری، کلثوم ننه، ملک جمشید و طلسم آصف، نجمای شیرازی و نوش آفرین نامه. (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۲) بر اساس گزارش سایت سازمان پژوهشها و برنامه درسی کشور، کتاب عاق والدین منظومه «عاق والدین» حاصل طبع سراینده ای ناشناس، ۱۴۱ بیت دارد و از دوره قاجار تا دهه ۱۳۲۰ از جمله متن های درسی و آموزشی مکتب خانه ها به شمار می رفته است. داستان بر محور توجه به حقوق مادر و پرهیز از عاق وی می گردد، اما مضمون اصلی آن شفاعت خاطیان و گناهکاران امت پیامبر

۱ معمار ترکیه ای: ۳۲۹ اثر اسلامی دوره عثمانی در ۱۸ کشور به کلیسا تبدیل شده اند. <https://www.aa.com.tr/fa> ۱۹۱۲۵۸۵

از طرف امام حسین (ع) است. (سامانه رشد کتاب، ۱۴۰۱) در حالی که به عقیده مصلحان دینی آن زمان، خصوصاً استاد امام خمینی (ره)، غرور شفاعت و غرور حقانیت، از جمله عوامل اصلی انحطاط مسلمین بوده است. (شاه آبادی، ۱۳۸۶: ۵۰) کودکان برای خاله سوسکه که آقا موشه را از دست داده بود بغض می کردند و اشک می ریختند. این قصه های وحشتناک و ناراحت کننده در روح و روان آنان تاثیر منفی می گذاشت و بعضاً ترسو و کم جرات می شدند. (امینی، ۱۳۹۰: ۲۷۹) از نقاط قوت مکتبخانه ها که البته ریشه در فرهنگ دینی مردم دارد؛ پرداختنهای مالی در قالب وقف و نذر برای آن بود و همین تقدس سبب کاهش هزینه های آموزش بر مردم شده بود. شهری باف در تاریخ تهران قدیم می گوید بعد از زورخانه ها (ورزش پهلوانی) مکتب خانه ها نزد مردم مقدس بودند. طوری که در هنگام بیماری ها و مشکلات برای کودکان مکتبخانه نذر می کردند و در صورت حاجت روا شدن شیرینی و شربت و لوازم التحریر برای کودکان می آوردند و هزینه ای به ملای مکتب می دادند. (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵)

دوره سوم : دوران بازتولید : مرحله آغازین این دوران از آغاز نهضت‌های اسلامی در دو قرن اخیر (قرن چهاردهم و پانزدهم هجری قمری) شروع شده است. هرچند به گواهی تاریخ با پایان دوران خشونت‌های رضاخان مردم دوباره به مساجد هجوم آوردند. (احمدی میانجی، بیتا : ۱۳۹۵) ولی دوره آغازین دوران بازتولید با دوره تاریخی دوم هم پوشانی تاریخی دارد و به موازات ضعف و اضمحلال مسجد در سطح کلان، شاهد رویش های عمیق با نگرش های نوین و مبنایی در این دوره هستیم. این دوران بازگشت دوباره مردم مسلمان جهان و نخبگان جهان اسلام به مبانی و پایه های ناب دینی است که نه تنها آن را معادل عقل ستیزی و علم ستیزی تلقی نمی کنند که رسیدن به کمال را بدون تربیت همه جانبه و جامع مردود می دانند. رهبر انقلاب در این باره می فرماید: "مسجد، نه فقط در زمان ما و نه فقط در کشور عزیز اسلامی ما، بلکه در نقاط مختلف عالم و در طول تاریخ، منشأ آثار بزرگ و نهضت‌ها و حرکت‌های اسلامی بزرگی شده است. مثلاً قیام مردم کشورهای شمال آفریقا که مسلمان هستند - مثل الجزایر و دیگر کشورهایی که سالها در زیر سلطه نظامی استعمار فرانسویها بودند - از مساجد شروع شد". (رهبر انقلاب، ۱۳۷۵) برخی مستشرقین از مسجد به عنوان عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان نام می برد وی معتقد است اندک اندک مساجد موقعیت سال های نخستین ظهور اسلام را به دست آورده

اند." (اسمیت، : ۱۰۱) (Albin Michel, 1988) (الهامی، ۱۳۷۸، ۱۱) به شهادت تاریخ، با پایان دوران خشونت‌های رضاخان مردم دوباره به مساجد هجوم آوردند. (احمدی میانجی، بیتا : ۱۳۹۵) برخی از مهمترین مساجد دوران بازتولید عبارتند از : ۱) مسجد و حوزه علمیه شیخ عبدالحسین و مسجد پامنار (مراکز تربیتی آیت الله شاه آبادی استاد امام خمینی): مسجد و حوزه علمیه شیخ عبدالحسین به وصیت امیر کبیر ساخته شد. شیخ عبدالحسین عالمی بزرگ بود که امیر کبیر به او ارادت قلبی داشت و در امور مختلف با او مشورت می کرد. حسین مکی نقل کرده است که امیر کبیر، روحانیون درجه بالایی که بر اساس عدالت رفتار نمی کردند را کنار می زد و از روحانیون مخلص حمایت می کرد؛ چنانکه شیخ عبدالحسین را که از روحانیون باتقوای اصفهان بود بعد از مدتی به تهران طلبیده و حاکم شرع گردانید. (مکی، ۱۳۶۴: ۵۱۲) این مسجد قرار بود به نام امیر کبیر نام گذاری شود ولی کینه ناصرالدین شاه مانع از این نامگذاری شد. این مسجد از همان ابتدا در زمینه مبارزه با انحرافات فکری فعال بوده است. (قنبریان، ۱۳۹۳، ۱۲) به گواهی تاریخ، حلقه تعلیم و تربیت آیت الله محمد علی شاه آبادی استاد امام خمینی در این مسجد توانست در بازشناسی عمیق معارف دینی تاثیرگذار بوده است. (پایگاه تخصصی مسجد، ۱۳۹۷) با نگاهی به آثار ایشان مشخص می شود بسیاری از مفاهیم اولیه و پایه مانند مسئولیت تعلیم و تربیت دیگران برای هر مسلمان، استقلال خواهی، توجه به علم و دانش، لزوم اقتصاد غیر خام فروشانه و مولد، فرهنگ صحیح اجتماعی و همبستگی مسلمین را با نگاهی نو تبیین می کرد و توانست زمینه های تعلیم و تربیت شخصیت فکری امام خمینی و پیشروان اصلی پیرامون او را فراهم آورد. (ر.ک محمد علی شاه آبادی، ۱۳۸۷، ۵-۶) نقل است که در سرتاسر دوران رضاخان که مسجد و منبر تعطیل بودند؛ آیت الله محمد علی شاه آبادی استاد امام خمینی به دلیل شجاعتی که داشتند؛ حتی یک جلسه درس را تعطیل نکردند. (دهقان، ۱۳۹۲: ۲۵۹)

۲) مسجد سلماسی (مرکز تربیتی امام خمینی): (برقی، ۱۳۷۳: ۳۴۱) (یزدی، ۱۳۸۶: ۳۷) فاطمی موحد، ۱۳۸۷: ۳۵۳) (جمعی از محققین، بیتا : ۳۶۲۷) همایش سراسری اندیشه امام، ۱۳۸۹: ۲۷۲)

۳) مسجد کرامت و مسجد امام حسن مجتبی (ع) در مشهد (مرکز تربیتی رهبر انقلاب): یکی دیگر از این مساجد ویژه مسجد کرامت مشهد است. "بنده قبل از انقلاب در مسجدی در مشهد

نماز میخواندم و برای مردم صحبت میکردم؛ جوان‌ها هم جمع می‌شدند" (رهبر انقلاب، ۱۳۸۴)، (رهبر انقلاب، ۱۳۹۲، ص ۳۹، ص ۵۰۹) (مظفری، ۱۳۸۶، ۲۰)

د) سایر مساجد (مراکز تربیتی شهید مطهری، شهید مفتاح و...) از سایر مساجد نیز مواردی مانند مسجد و حسینیه ارشاد، مسجد الجواد تهران و مسجد هدایت بودند که از مراکز فعالیتهای شهید مطهری محسوب می‌شد. مسجد قبا در تهران نیز مرکز فعالیتهای شهید دکتر مفتاح بود. (ر.ک جوانمرد، ۱۳۸۶).

دوران دوم باز تولید: در طلوعه نهضت اسلامی هنگامی که امام خمینی مساجد را به عنوان سنگر اعلام کردند و یا اعلام کردند دشمن از مساجد می‌ترسد و از دانشگاهیان خواستند مساجد را پر کنند؛ (امام خمینی، ۱۴ خرداد ۱۳۵۹) جنبش اخوان المسلمین مصر با تلاشهای حسن البنا در کادرسازی مسجدی در همین دوران آغاز شده است. (موسی حسینی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۳) اخوان المسلمین ساختن تعداد بی شماری مسجد را در مصر عهده دار شدند تا جایی که اکثر شعب اخوان برای خود مسجدی داشتند. (همان، ص ۱۰۱) ظهور مساجد تربیتی بزرگ از مهمترین اتفاقات مربوط به نظام تعلیم و تربیت مسجد محور است. رهبر انقلاب: "گفتند که ۹۷ درصد از شهدای ما مسجدی بوده‌اند - اگر تحقیق بشود- این خیلی حرف مهمی است". (رهبر انقلاب، ۳۱/۰۵/۱۳۹۵). به اعتقاد رهبر انقلاب محوریت مساجد از تدابیر امام در نهضت اسلامی بود. (رهبر انقلاب، ۳۱/۰۵/۱۳۹۵) ایشان درباره جایگاه و هویت مسجد معتقدند: "مسجد پایگاه بزرگ بسیج فرهنگی و حرکت فرهنگی است". (۳۱/۰۵/۱۳۹۵) بر اساس تحقیقات میدانی مساجد الگوی متعددی در دوران بعد از انقلاب اسلامی هستند که موفقیت‌های خاصی در زمینه تعلیم و تربیت کسب کرده‌اند؛ که برخی از آن‌ها در این جا مورد اشاره قرار می‌گیرد: از جمله مسجد حضرت موسی بن جعفر (ع) اهواز (مرکز مطالعات راهبردی، ۱۳۹۴)، مسجد صنعتگران مشهد: (جمعی از نویسندگان، مرکز مطالعات راهبردی، ۱۳۹۴) (خبرگزاری مهر، ۲۵ اسفند ۱۳۹۴) و مسجد صفا: (صداقت زاده، مرکز مطالعات، ۱۳۹۴)

وضعیت کنونی: شجره طیبه صالحین بسیج طرحی است که در سطح مساجد کل کشور از طریق بسیج اجرا می‌شود. رهبر انقلاب در خصوص اهمیت نظام تعلیم و تربیت صالحین معتقدند: "بسیج به کیفیت بخشیدن روزافزون به خود نیازمند است و این حلقات صالحین از کارهای بسیار خوب و

برجسته است و در طریق همین تکمیل بسیج قرار دارد که بایستی روز به روز آن را کاملتر کرد." (رهبر انقلاب، ۱۳۹۱/۰۹/۰۱) به گزارش یک کتاب منتشر شده در ایالات متحده، طرح صالحین در ژوئن ۲۰۰۸ و در پایگاه بسیج مساجد راه اندازی شد. این طرح تا سال ۲۰۱۰، ۱۷۰۰۰ کلاس درس ایجاد کرد. محتوای این سمینارها بر اساس مبانی تربیتی و اصول اخلاقی آیت الله خمینی است و به توصیه ایشان برخی از محتوای درسی براساس سخنرانی های مرحوم آیت الله مطهری است. (Bradly Mark, 2014: 77) گلکار (۲۰۱۵) نیز معتقد است این طرح با محوریت مساجد، در سایر نهادهای علمی و فرهنگی نیز اجرا شده است به عنوان نمونه طرح صالحین بسیج در دانشگاه ها در راستای تشکل سازی دانشجویان و اساتید بسیجی همزمان با جنگ سیاسی و فرهنگی جهان امروز ایجاد شده است. (Golkar, 2015: P53) نویسنده همچنین معتقد است بسیج در خانواده های ایرانی نفوذ دارد از این طریق که خانمهای انقلابی در مساجد ایران مهد کودک برپا کرده و کودکان را علیه تهاجم فرهنگی تربیت می کنند. آن ها سروده های ملی، انقلابی و مذهبی به کودکان یاد می دهند. (Golkar, 2015: 117)

ارتباط مساجد و مدرسه : توجه مدارس فعلی به مساجد به عنوان یک فوق برنامه مهم و دارای اولویت اول مورد تاکید رهبرانقلاب است. رهبر انقلاب در پیام به دوازدهمین اجلاس سراسری نماز بیان داشته اند که مسجدسازی و مسجدپردازی اولویت اول فوق برنامه آموزش و پرورش و وزارت علوم باشد. (رهبر انقلاب، ۱۳۸۱/۰۶/۱۶) مدارس مسجدمحور نیز از طرحهای جدید مدمی ایجاد شده در این زمینه هستند. برخی تحلیل ها از منظر مثبت نسبت به مدارس مسجد محور انجام شده است مانند : (اجتهاد نت، ۷ دی ۹۸) و برخی از جنبه منفی به آن نگریسته اند: (باشگاه خبرنگاران جوان، ۷ تیر ۱۳۹۷). کشور مالزی نیز به عنوان یک کشور اسلامی، در تاریخ سنتی خود، یک دوره مکتب داری را تجربه نموده است. پس از ۱۹۳۰ میلادی و ایجاد مدارس مدرن، در این کشور نیز بین مسجد و مدرسه شکاف عمیقی رخ داده است. اکنون در این کشور حرکتها و اقبالهایی برای نظام تربیت مسجد محور وجود دارد و برخی مهد کودکها و مدارس کم کم رو به مساجد آورده اند. (Utaberta, 2015 ,32)

۲- آموزه های استنباطی ادوار تاریخی برای آینده

الف) آموزه های دوران آغازین برای آینده: همان طور که ذکر شد؛ علی رغم این که این دوره، دوره آغازین تعلیم و تربیت مسجدمحور است و انتظار می رود هیچ کتابی جز قرآن کریم و هیچ دانشی جز صرف و نحو و بلاغت و تفسیر در مساجد مطرح نباشد؛ پیامبر اعظم (ص)، ژرف نگری در علوم طبیعی و بحث علمی در مسجد را طوری تشویق نموده که گاه حلقه عابدان در مسجد را نیز تحت الشعاع قرار داده است. رجوع به: (مطهری، بی تا: ۲۸) اهل بیت پیامبر اعظم (ص) خصوصاً امام صادق (ع) در دانش های مختلف با محوریت مسجد، شاگرد پروری داشته اند و به دلیل اتحاد رویکرد علمی و دینی هیچ دوگانگی و تضادی در رویه ایشان نبوده و هیچ ابایی از طرح مباحث طبیعی در مسجد نبوده است. رجوع به: (حیدر اسد، ۱۴۲۲، ۲۸) هرچند برخی دیدگاه های منتقد اهل بیت (ع)، این رفتارها را تقیح می کردند و از طریق کافی دانستن قرآن، به این دوگانگی های سکولار دامن می زدند. (بخاری، ۱۴۱۰: ۹) رسول خدا و مسلمین در غیر آن چه دستور روشن خداوند بود؛ نسبت به پذیرش هر سخن حقی، گشودگی داشتند. چنانچه خداوند می فرماید: "فَبَشِّرْ عِبَادِيَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ" (زمر: ۱۷ و ۱۸) همان طور که در بخش مربوطه استناد داده شد؛ هنگامی که سلمان فارسی پیشنهاد مکاتب درس برای کودکان در مسجد را از تجارب ایرانیان باستان ارائه نمود؛ این پیشنهاد بدون تعصب مورد استقبال قرار گرفت. رجوع به: (الهامی، ۱۳۷۸: ۵) همان طور که از اخبار و اسناد مربوطه ذکر گردید؛ برخلاف نظامات آموزشی مدرن، تعلیم و تربیت اسلامی هیچ محدودیت سنی و محدودیت زمانی ندارد؛ بلکه دائمی و پیوسته است. رجوع به: (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۲۱۸)

ب) آموزه های دوران رونق (پساآغازین) برای آینده: بر اساس مستندات ذکر شده؛ مسئولیت تربیتی امام جامعه، امام جمعه و ائمه جماعات در تعلیم و تربیت مسجد محور جایگاه مهمی بوده است. اوج این دوران بر اساس مستندات ذکر شده دوران صفوی است ولی ادوار قبل از آن نیز چنین چیزی به چشم می خورد؛ حتی قبل از آن در قرن دوم هجری که مردم سیستان انتظار داشتند امام جماعت مسجد آن ها منتسب و منصوب اهل بیت باشد و لذا حسن بصری را از مسجد آدینه بیرون راندند. رجوع به: (سازمان فرهنگی اصفهان، ۱۳۸۷، ۱۳۶)، (جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۵)، (بینا،

تصحیح محمد تقی بهار، ۱۳۶۶، ۸۹). همان طور که به اسناد دوران صفوی (دوران رونق) و حتی دوران قاجار (ذکر شده در دوران رکود) اشاره شد؛ الگوی مدارس خصوصی مسجدمحور با امکان حضور فقیر و غنی در مدرسه در عین حداقل وابستگی به دولتها و متکی بودن به اوقاف، هدایای مردمی و حتی نذورات یکی از راهکارهای تامین مالی مستقلانه این نهادها و اتکاء آن‌ها بر نهاد دین و مردم بود. حتی کسانی که نمی توانستند مستقیماً به مدرسه وجه نقد بدهند از طریق حرفه و تخصصی که مشغول بودند به مدرسه و معلم خدمتی انجام می دادند. این مدارس در عین استقلال از دولتها و مردمی بودن، از طریق ائمه جماعت و مربیان خود به شبکه امامت جامعه نیز متصل بوده اند. این تجربه تاریخی ارزشمند که در فواید حضور مدرسه در مسجد همراه است؛ می تواند دستاوردهای مطلوبی برای امروز و آینده در پی داشته باشد؛ خصوصاً در حل گرفتار شدن بین هزینه های سنگین دولت در آموزش، اعمال سلیقه ها و اعمال نفوذهای بیگانه و از طرف دیگر مشکل گرفتار شدن در سیستم مدارس غیر دولتی که جهتگیری تجاری دارند. رجوع به: (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵) و (مونس، ۱۳۸۴، ۲۸۳)

ج) آموزه های دوران رکود برای آینده: همان طور که به صورت مستند عنوان گردید؛ مضامین انحرافی مثل غرور به شفاعت و تقلید ظاهری و کورکورانه از غرب، تحریک احساسات بدون اهداف تربیتی سازنده و همچنین مضامین وارداتی بهائیت، فمینیسم افراطی و... موجبات آسیب به تربیت دینی بوده است. در این دوره اساس معرفت و سبک زندگی دینی مردم تضعیف شده و تعلیم و تربیت سنتی نتوانسته است نقش موثری در رشد اجتماعی مردم ایفا کنند. رجوع شود به: (امینی ابراهیم، ۱۳۹۰: ۲۷۹) و (پورگیو و ذکاوت، ۱۳۸۹: ۲۷) بر طبق مستندات ذکر شده؛ علی رغم رشد فزون بخش مساجد در قاجار ولی رشد تعلیم و تربیت در آن چندان به چشم نمی خورد؛ شاید یکی از دلایل آن مشروعیتی است؛ که قاجار با این نوع کارها برای خود دنبال می کرد. حتی در این دوره مسجد مدرسه هایی با رنگ و بوی غربی و مسیحی ایجاد شدند ولی نه برای تقویت مسجد که برای پوشش فعالیت‌های غربگرای خود. رجوع به: (صوفی و دشتکی نیا، ۱۳۹۲: ۷۶-۸۸)

د) آموزه های دوران بازتولید برای آینده: همان طور که ذکر گردید؛ گفتمان نو اسلامی- ایرانی همراه با لزوم پیشرفت و توسعه و آبادانی از طریق بازگشت به معارف زلال اسلامی و

زدودن انحرافات در اندیشه های عالمان ظهور نموده و یک نهضت احیای فکر دینی را به وجود آورد. شاگردپروری و کادرسازی به جای صرفاً منبر رفتن و وعظ و خطابه نمودن ویژگی مساجد دوران بازتولید است. رجوع شود به (سبحانی و لطیفی، ۱۳۹۸: ۵۳ و ۷۲) و (موسی حسینی، ۱۳۷۷: ۲۴۳)

ه) آموزه های دوران جدید برای آینده: موفقیت انقلاب اسلامی و دفاع مقدس از پایگاه مسجد مهمترین دلیل بر امکان سایر موفقیتها از این پایگاه است. امامت و امت دو رکن پایگاه مسجد در تعلیم و تربیت اجتماعی هستند. رجوع شود به: (رهبر انقلاب، ۱۳۹۵/۰۵/۳۱). ارتباط موثر مسجد، خانواده و مدرسه یکی از عوامل پیشبرد تعلیم و تربیت خواهد بود. (مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۱) و (شریفی فرد و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۷)

(و) مضامین بدست آمده از تجارب تاریخی

بر اساس آن چه در مبانی نظری ذکر شد؛ تجارب ارزشمندی از تاریخ تربیت مسجدی به دست می آید که دسته بندی آن ها در قالب مضامین اصلی و فرعی می تواند برای مراحل بعدی که تعیین الزامات این رویکرد تربیتی است؛ مفید و موثر واقع شود.

جدول ۱: نگاه آینده نگر به تجارب تاریخی گذشته با روش تحلیل مضمون

مضمون اصلی	مضمون فرعی (الزامات برخاسته از داده های تجربه تاریخی)
امامت (مسئولان)	شبکه امامت به عنوان مدیریت، مربی گری و نجات دهنده محله، شهر، منطقه و جامعه و نه به عنوان سلطان و قاهر
	مربی به عنوان فردی که اخلاقی دیگران را جذب می کند نه انتصاب و حکم مسئولیتش
	اتصال دو سویه امامت (مربیان) و امت از طریق درک متقابل
	مسجد به عنوان نهاد یاددهنده و یادگیرنده و نه فقط کلیسا و کنیسه عبادت فردی
	صلاحیت تربیتی و اخلاقی ائمه جمعه و جماعات و مربیان همکار با آن ها
	شبکه تربیتی از طریق سلسله مراتب مربیان و متریان در کل جامعه
	توجه به شاگرد پروری، کادرسازی، جانشین پروری
امت (جامعه)	مشارکت عمومی مردم در سامانه های خدمت و همیاری داوطلبانه، تعاون و همکاری
	اخوت، وحدت و دوستی با پاتوق و محل قرار بودن مسجد
	مسئولیت تربیتی هر فرد نسبت به خود و دیگران

تربیت به عنوان یک امر واجب و ضروری	معرفت (حکمت)
وحدت و اخوت دو نهاد مقدس علم و دین و در نتیجه همراهی تخصص و تعهد	
بدون محدودیت سنی (از گهواره تا گور)	
دوری از غرور حقانیت و غرور شفاعت	
دوری از تعصب، قبول روش صحیح و نو از غرب یا شرق مانند آنچه پیامبر و مسلمین در پیشنهاد مکتبخانه به سبک ایرانیان از سلمان پذیرفتند. (الهامی، ۱۳۷۸: ۵)	
اجتناب از خرافات، انحرافات و دوری از غریبزدگی و شرق زدگی	
نگرش دینی نو، نشاط آور و اجتماعی	
الهی دانستن موضوعاتی مثل فلسفه، فناوری و علوم انسانی در مسجد	
تقدس مری، متری و محتوای تربیتی	تقدس (معنویت)
تقدس مکان علم آموزی: در اثر قدسیتی که مسجد به مدرسه و ارکان آن (عالم، متعلم و محتوای درسی) می دهد.	

۱- تربیت مسجد محور در اسناد بالادستی و سیاستهای کلان کشور

بیانیه گام دوم

برای ورود به مرحله احصاء الزامات تربیت مسجدی، می توان از بیانیه گام دوم به عنوان یکی از مهمترین اسناد ترسیم کننده آینده انقلاب اسلامی بهره جست. این بیانیه می تواند به عنوان ترسیم افق و ماموریت های پیش روی تربیت مسجدی و راستی آزمای موفقیت آن باشد. با بررسی مضامین بیانیه گام دوم می توان آن ها را در سه مضمون اصلی گنجانده و به تناظر، آن ها را تربیت مسجدی از حیث خط دهی بیانیه به تربیت مسجدی و بهره گیری بیانیه از تربیت مسجدی مورد بررسی قرار داد.

جدول ۲: مضامین اصلی بیانیه گام دوم و ارتباط مفهومی آن با تربیت مسجد محور سند فلسفه تعلیم و تربیت

جمهوری اسلامی

مضمون	مضامین بیانیه گام دوم	خط دهی بیانیه به تربیت مسجدی	امکان بهره گیری بیانیه از تربیت مسجدی
اول:	بر اساس بیانیه گام دوم،	لزوم نقش	با توجه به تجارب تاریخی
شناخت گذشته برای	توجه به موقعیت جدید تاریخی و ورود انقلاب اسلامی به دومین	آفرینی تربیت مسجدی در گام	تربیت مسجدی در گام اول انقلاب اسلامی شامل انقلاب، دفاع مقدس و

<p>نهضت‌های اسلامی منطقه، می توان برای گام دوم انقلاب اسلامی نیز چنین مطالبه ای از تربیت مسجدی داشت. (رجوع شود به رهبر انقلاب، ۱۹/۱۰/۱۳۷۵)</p>	<p>دوم انقلاب اسلامی بر اساس ماموریت‌های خودسازی، جامعه پردازی و تمدن سازی</p>	<p>مرحله‌ی خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی حائز اهمیت است. (بیانیه گام دوم، ۱۳۹۷: ۳) همچنین برای برداشتن گام‌های استوار در آینده، باید گذشته را درست شناخت (همان: ۴)</p>	<p>آینده</p>
<p>بر اساس آن چه در تحقیقات رضایی تبار و مقیمی (۱۳۹۱) ذکر شد؛ مسجد می تواند یکی از مهمترین مراکز جلب مشارکت عمومی و تعاون اسلامی باشد.</p>	<p>لزوم نقش آفرینی تربیت مسجدی در تعاون و مشارکت عمومی</p>	<p>به اوج رسانیدن مشارکت مردمی و مسابقه‌ی خدمت‌رسانی (بیانیه گام دوم، ۱۳۹۷: ۶)، جوانان؛ محور تحقق نظام پیشرفته‌ی اسلامی (همان: ۸)، بایسته ها: اقتصاد (همان: ۱۰)، بایسته ها: علم و پژوهش (همان: ۹) و عدالت و مبارزه با فساد (همان: ۱۱) و استقلال و آزادی و عزت ملی (همان: ۱۲) و روابط خارجی، مرزبندی با دشمن (همان: ۱۲)</p>	<p>دوم: مشارکت مردمی</p>
<p>بر اساس آن چه در تحقیقات (سبحانی و لطیفی، ۱۳۹۸: ۵۳ و ۷۲) و (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵) ذکر شد ساختن کادر مهمترین کارکرد مسجد است که با رعایت شروط و تمهید مقدماتی می توان به این هدف دست پیدا کرد. چنانچه احتمالا بیشتر جمعیت رزمندگان دفاع مقدس از تربیت یافتگان مساجد بوده اند. رجوع شود به: (رهبر</p>	<p>لزوم نقش آفرینی مسجدی در ساختن کادرهای اخلاقی، کارآمد و امیدبخش</p>	<p>: تربیت معنوی، اخلاقی و بصیرتی عمومی: ارتقاء شگفت آور بینش سیاسی آحاد مردم (بیانیه گام دوم، ۱۳۹۷: ۶)، بایسته ها: معنویت و اخلاق (همان: ۱۰) و سبک زندگی (همان: ۷)، افزایش چشمگیر معنویت و اخلاق در فضای عمومی جامعه (همان: ۶)، ایستادگی روزافزون در برابر</p>	<p>سوم: کادرسازی</p>

انقلاب، ۱۳۹۵/۰۵/۳۱.		<p>قادران و زورگویان و مستکبران جهان (همان: ۷) کادرسازی برای انقلاب اسلامی: نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی؛ مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور (همان: ۸)</p>
---------------------	--	---

این سند که تحت عنوان مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نامگذاری شده است در مقدمه سند تحول با عنوان سند فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی نام برده شده است. در این سند ذیل تربیت اعتقادی و اخلاقی از مسجد به عنوان یکی از سه عامل دیگری که در کنار مدرسه یاری گر این هدف هستند نام برده شده است. دو عامل دیگر خانواده و رسانه هستند. (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۳۰۰) ساماندهی مداوم و متنوع فرصتهای تربیتی در مدرسه صالح در چهارچوب اصول و مقررات مصوب با لحاظ نمودن موارد زیر صورت میگیرد که یکی از این موارد این است که: تنوع در محیط تربیتی: مدرسه، خانه، مسجد، مراکز فرهنگی، علمی و پژوهشی، مراکز شغلی، صنعتی. (همان: ۳۵۸) در موارد دیگری که عنوان مسجد در این سند آمده است همین مضامین مذکور اشاره شده است.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

در این سند یک بار نام مسجد ذکر شده و ذیل عنوان اصلی "افزایش نقش مدرسه به عنوان یکی از کانونهای پیشرفت محلی، به ویژه در ابعاد فرهنگی - اجتماعی" راهکار ذیل به عنوان راهکار دوم آن ذکر شده است.

راهکار ۲-۷- نهادینه سازی و تقویت همکاری مدرسه با مراکز فرهنگی و علمی محله به ویژه مسجد و کانونهای مذهبی و حوزههای علمیه و مشارکت فعال مدیران، معلمان و دانش آموزان در برنامه های مرتبط محله و نیز حضور نظام مند و اثر بخش روحانیون توانمند و مبلغان مذهبی با تجربه در مدرسه (شورای انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۴۱)

بنابر این در اسناد بالادستی آموزش و پرورش کشور جایگاه مهمی برای مسجد وجود ندارد. لذا نمی‌توان این اسناد را اسناد تعلیم و تربیت کشور دانست بلکه همان‌طور که انتظار می‌رود؛ این اسناد به صورت بخشی‌نگرانه و محدود به مدرسه و آموزش‌های به اصطلاح خود، رسمی هستند.

۲- الزامات تحقق نظام تعلیم و تربیت مسجد محور

بر اساس تجارب تاریخی و استنادات دینی ذکر شده می‌توان برای آینده به‌طور مشخص الزاماتی را تعیین نمود که این الزامات گاه در متن آن بایسته هستند و گاه مقدمه آن، گاه راهبردی هستند و گاه جزئی، گاه ایجابی هستند و گاه سلبی.

برنامه ریزی در مساجد: همان‌طور که از مطالعه تجارب مشهود است؛ دوران‌های رونق و بازتولید همیشه با رهبران متعالی و نقشه‌های دوران‌دیش همراهند مانند مسجد در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس؛ و دوران رکود با آشفتگی در برنامه و محتوا و کم‌توجهی و یا نقص در تلقی از مسائل مواجه است مانند مسجد در دوران قاجار و یا با قوت برنامه دشمن همراه است مانند مسجد در دوران پهلوی و یا همان‌طور که اشاره خواهد شد؛ جریان نفوذ در انقلاب اسلامی. یکی از خلاهایی که در کشور وجود دارد نبودن یک سند بالادستی برای تعلیم و تربیت جامعه است. هرچند امور مساجد، وزارت آموزش و پرورش، زنان و خانواده ریاست جمهوری، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، حوزه علمیه، صدا و سیما و سایر نهادهای مرتبط با تعلیم و تربیت کشور هر کدام برنامه‌هایی برای خود دارند ولی نقشه جامعی برای هم‌صدایی، هم‌افزایی و تقسیم‌کار بین نهادهای مدرسه، خانواده، مسجد، دانشگاه، حوزه علمیه و رسانه وجود ندارد. تعلیم و تربیت کشور به آموزش و پرورش و مدرسه تنزل داده شده است و شعار اسلامی "زگهواره تا گور دانش بجوی" تضعیف شده؛ و برای آن برنامه‌ای تدارک دیده نشده است. مردم عادی در مساجد به تناسب حال و در حد مواعظ اخلاقی مطالبی می‌شنوند؛ ولی هرگز یک برنامه آموزشی و تربیتی بلند مدت هدفمند به تناسب سن و سال و شغل و کار خود در دسترس ندارند. در همین رابطه رهبر انقلاب یکی از مهمترین ماموریت‌های مسجد را تفکر می‌داند که این ماموریت یک ماموریت تربیتی راهبردی و اساسی محسوب می‌شود که در حال حاضر مغفول عنه است: "علاوه بر آن، مسجد فقط برای نماز نیست؛ در مسجد انواع عبادات هست. از جمله آن عبادات، تفکر است که "تفکر

ساعه خیر من عبادۀ سنه"، یا در بعضی از روایات است که «من عبادۀ اربعین سنه»، یا «سبعین سنه» (رهبر انقلاب، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)

جلوگیری از نفوذ فرهنگی: همان طور که در دوران رکود ذکر گردید یکی از عوامل از بین رفتن نظام تربیتی مسجدمحور الگو گرفتن شاهان قاجار از غرب و اعتماد به فعالیتهای تبلیغی کشیش های مسیحی در خدمت استعمار بود. امروز نیز یکی از تهدیدهای جدی پیش روی نظامات تربیتی رو به رشد دینی و بومی قدرت نرم سازمانهای بین المللی خصوصا یونسکو است که گاه تحت تاثیر نیروهای ایدئولوژیک خود قرار گرفته و ابزار زدودن اعتقادات و فرهنگ های بومی می شود. از نظر ضمیریان و مهدوی زادگان، رویکرد فوکویی به نظام سلطه نشان می دهد این نظام در قالب نهادهای بین المللی به دنبال سلطه گری بر جمهوری اسلامی ایران است. (۱۳۹۵: ۲۳) به نظر سعید آبادی و بختیاری، یونسکو در بین سازمانهای بین المللی از قدرت بالایی برخوردار است طوری که فلسطین با این که عضو سازمان ملل نیست ولی در این نهاد عضویت دارد. (سعیدآبادی و بختیاری، ۱۳۷: ۱۳۹۳) هرچند با در نظر داشتن اهداف پشت پرده فرهنگی و سیاسی این نهادها نمی توان در این باره هم منتهی بر فلسطین داشت. به هر حال واقعیت این است که هرگز ایدئولوژی های پنهان پشت این موسسه ها اجازه نمی دهد چیزی جز اهداف تربیتی خود را تحمیل نمایند. (حبیبی، ۱۳۹۶) از آن جا که محتوای اصلی مدنظر این سازمان ها خصوصا یونسکو و سند ۲۰۳۰ آموزش جهانی سکولاریسم است؛ (رجبی: خبرگزاری مهر ۱۴۰۱) ممکن است تربیت مسجدمحور از نظر آن ها چندان مناسب به نظر نیاید و این ناخشنودی در بدنه سازمان آموزش و پرورش کشور خصوصا دولتهای غربگرا بروز و ظهور پیدا کند. همچنان که رئیس جمهور وقت در یک سخنرانی رسمی، در اعلام دلبستگی خود به سند مذکور گفتند "من از ۲۰۳۰ نمی گذرم" (پایگاه اطلاع رسانی دولت، ۱۳۹۶) و وزیر آموزش و پرورش وقت، مسجد-مدرسه ها را مجموعه هایی با نام جعلی مدرسه دانست و فعالیت آن ها را ممنوع اعلام نمود. (رجانیوز، ۱۳۹۸/۳/۱۶)

راه حل دوگانه دولتی و تجاری: مدارس دولتی هزینه های سنگینی برای دولتها دارند؛ از طرف دیگر تن دادن به مدارس غیر انتفاعی سپردن تعلیم و تربیت کشور به بخش خصوصی و عملا رها شدن آن است. به نظر می رسد مسجد به عنوان یک پایگاه مردمی متصل به امام جامعه و دارای

اشراف مردمی و نظارت همگانی بتواند نقش موثری در ایجاد یک تعلیم و تربیت کم هزینه، پرفایده، مردمی، دینی و کادرساز داشته باشد. رجوع به (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵) تبدیل مسجد به محفل یاددهنده و یادگیرنده: معمولاً به آن چه ترغیب می شود حضور در مسجد برای نماز است. هرچند محور مسجد نماز است ولی همه آن نیست. در روایات اسلامی عنوان شده است که حضور در مسجد برای تعلیم و تربیت معادل حج است. (ری شهری، ۱۳۸۷: ۱۷) همچنین ایجاد مراکز آموزشی با محوریت مسجد از دوستی علم و دین در اسلام استنباط می شود. العلم و الایمان اخوان توامان و رفیقان لایفترقان. علم و ایمان دو برادر همراه هستند و دو دوست هستند که از یکدیگر جدا نمی شوند. (ری شهری، ج ۱۴، ۱۳۹۱: ۳۵۳)

احیای تقدس علم، عالم و متعلم: همان طور که در شواهد تاریخی ذکر شد؛ مردم به خاطر اعتقاد به تقدس مکتب خانه ها برای آن نذر و نیاز می کردند و از اموال خود به صورت هبه، وقف و سایر عقود دینی پرداخت مالی داشتند. تقدس عالم و متعلم سبب ایجاد کرامتی در انسان می شود که نفس خود را هر کاری آلوده نکند. چنانکه در روایات اسلامی معصیت و گناه ریشه در احساس پستی و حقارت و نشناختن کرامت خود دارد. رجوع به: (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵) به نظر می رسد برای رسیدن به مسجد تراز انقلاب اسلامی و عبور از مسجد کلیسایی و کنیسه ای نیاز به بازمهندسی مسجد بر اساس مبانی احیا شده دینی و تجارب تاریخی آن است. این بازمهندسی می تواند بر اساس ادوار تاریخی ذکر شده، کارکردهای مختلف مسجد در هر دوره و نهایتاً آن چه می شود به عنوان الزامات، برای آینده ترسیم نمود.

نتیجه گیری و پیشنهادها

همان طور که در تحقیقات دوران کنونی از وضعیت تعلیم و تربیت مسجد محور به دست آمد؛ تدبیر مقام معظم رهبری مبنی بر این که "فوق برنامه" های آموزش و پرورش و وزارت علوم با اولویت مسجد طراحی شود؛ مورد غفلت واقع شده و حتی در اسناد بالادستی هم که بعد از این تاریخ نوشته شده است نام برده نشده است. این پیشنهاد حداقل ۱۰ سال قبل از طراحی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کشور بیان شده است ولی در این سند اثری از آن دیده نمی شود. اساساً در بررسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز مشخص شد این سند نسبت به مسجد کم اعتنا است و جایگاه تربیتی مسجد را مورد غفلت قرار داده است. رجوع شود به سند تحول بنیادین

آموزش و پرورش که چنین دیدگاهی در آن به چشم نمی خورد. رجوع شود به همین مقاله: (رهبر انقلاب، ۱۶/۰۶/۱۳۸۱) و (شورای انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰)

تعلیم و تربیت کشور اعم از رسمی و غیر رسمی نیازمند یک سند بالادستی است که در آن نقش مسجد، خانواده، مدرسه، دانشگاه، حوزه علمیه و صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران روشن باشد. در بین نهادهای مذکور، نهادی به صلاحیت مسجد و جایگاه هایی مناسب تر از ائمه جمعه و جماعات در تعلیم و تربیت کلان جامعه اسلامی یافت نمی شود و سایر نهادها بایستی بر محور آن باشند. البته ارتقای صلاحیتهای تربیتی ائمه جمعه و جماعات و سخت گیری در انتخاب آن ها و تمرکز حوزه علمیه برای تربیت ائمه و مریبان ذی صلاح برای جامعه، از لوازم و مقدمات اساسی این مسأله محسوب می شود. رجوع شود به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش که چنین دیدگاهی در آن به چشم نمی خورد. رجوع شود به (شورای انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰) نظام امامت شبکه ای از اساتید، سرمربیان و مریبان تربیتی در بین امت است که متصل به امام جامعه بوده و می تواند به مثابه یک شبکه عصبی در تمام سلولهای جامعه اسلامی نفوذ و تاثیر داشته باشد. این شبکه مانند شبکه عصبی بدن انسان، یک شبکه طراحی شده توسط خداوند برای اداره جامعه اسلامی است با این تفاوت که ایجاد کننده آن خود مردم هستند. در این شبکه همه مردم همزمان مریبی و مربی هستند. نسبت به افراد عالم تر از خود مربی و نسبت به افراد جاهل تر از خود مربی هستند. این شبکه جز با محوریت مسجد محقق نمی شود. رجوع شود به همین مقاله: (مونس، ۱۳۷۴) (زیدان، ۱۳۷۲) (شوشتری، ۱۳۷۷) مسأله بازگشت تقدس به مراکز علمی و آموزشی و مقدس بودن عالم، متعلم و علم می تواند بسیاری از مشکلات اخلاقی، فرهنگی و اقتصادی تعلیم و تربیت را خود به خود مرتفع نموده و منابع معنوی و مادی را به تعلیم و تربیت سرازیر کند. این هدف جز با گره خوردن علم با دین و یکی شدن مراکز معنوی و علمی میسر نیست. همچنان که ذکر شد چگونه تقدس تعلیم و تربیت توانسته است آثار مطلوبی در پیشبرد اهداف آن داشته باشد. رجوع شود به: (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵) مشکلات اقتصادی امروز که بر تعلیم و تربیت نیز سایه انداخته است و بعضا تبدیل به مانع شده است؛ از طریق تعاون، مشارکت، همکاری، اخوت و برادری و مساوات مسلما قابل کاهش است. رجوع شود به همین مقاله: (رضایی تبار و مقیمی، ۱۳۹۱) از طرفی هزینه های آموزش که یکی از معضلات جامعه امروز است یا باید بر عهده دولتها

باشد که سبب بار هزینه های سنگین بر دولتها می شود و یا بر عهده بخش خصوصی می افتد که نتیجه اش بنگاه های اقتصادی مدارس غیر انتفاعی بوده و هزینه سنگینی را بر ملت تحمیل می کند. اما مداس مسجدمحور این خصوصیت را دارند که اولاً به صورت مردمی اداره شده و ثانیاً خطر نفوذ فرهنگ بیگانه را هم کاهش می دهند و می توانند موجبات هدف گذاری حکومت اسلامی برای تربیت نسل متعهد و متخصص و نیز کاهش هزینه های خانوار را در پی داشته باشند. رجوع شود به: (شهری باف، ۱۳۸۳: ج ۱: ۱۸۵)

تقدیر و تشکر

بدین وسیله از حجت الاسلام و المسلمین سعید دسمی بابت راهنمایی ها و مشاوره های ارزشمندشان تقدیر و تشکر به عمل می آید.

فهرست منابع

- The Holy Quran
- A group of authors, (۲۰۱۴), the case study of Santagaran Mosque, Tehran: Center for Strategic Studies of Islamic Education, Imam Hossein (AS) University (in Persian)
- A group of authors, (۲۰۱۴), the educational case study of Musa bin Jafar Mosque (AS) in Ahvaz, Tehran: Islamic Education Strategic Studies Center, Imam Hossein University (AS) (in Persian)
- Afrogh Emad, (۲۰۱۷), Khan Mohammadi Karim, Ghanbari Nik Saifullah, cultural interaction of the mosque and society from the perspective of religious teachings, Scientific Research Quarterly of Islam and Social Studies, Fall, ۶th year, ۲nd issue (in Persian)
- Ahmadi Miyaneji Ali, (Bita), Memoirs of Ayatollah Miyaneji, Qom: Publishing House of the Works of His Holiness (in Persian)
- Albin Michel, (1988), Humanism in Islam, USA: American Trust Publication,
- Amoli Mohammad Taqi, (۱۳۸۴), Misbah al-Hadi fi Sharh Urwa al-Waghqi, vol.۹, Qom: Bija (in Arabic)
- Arash Pejoh Cultural Institute, (2012), Strategic Studies of Development and Religious Culture, Tehran: Islamic Propaganda Organization, International (in Persian)
- Asif, N., Utaberta, N., Ismail, S., Yan, X., & Zhou, Y. (2023, January). Mosque Institution and Building: Evaluating Sustainable Space, Function, Program, and Activities. In *Advances in Civil Engineering Materials: Selected Articles from the 6th International Conference on Architecture and Civil Engineering (ICACE 2022), August 2022, Kuala Lumpur, Malaysia* (pp. 139-151). Singapore: Springer Nature Singapore.
- Authors, (2008), International Conference on Mahdavi Doctrine, Volume 2, Qom: Eindhoo Roshan Institute (in Persian)
- Azizah, L., & Jannah, M. (2023). The ACTUALIZATION OF SPIRITUALITY AND INTELLECTUALITY OF MUSLIM WOMEN IN THE THOUSAND OF MOSQUE ISLAND (LOMBOK). *SETARA: Jurnal Studi Gender dan Anak*, 4(02), 247-262.
- Azni, A., Miftahuddin, M., Silawati, S., Suhaimi, S., Elfiandri, E., El Hadi, F., ... & Badri, M. (2023). Mosque Officer and Religiosity Authority: A Case Study in Pekanbaru, Indonesia. *International Journal of Social Science Research and Review*, 6(4), 300-307.
- Bani Amirhossein, (۲۰۱۶) Re-engineering the operation of the country's mosque administration using the logic of three-layer analysis, Scientific Quarterly of Islamic Management, year ۲۵, autumn, number three (in Persian)
- Barqae Mohammad Baqer, (۱۳۷۳), Iran's famous contemporary speakers, Qom: Khorram Publishing House (in Persian).
- Batool, I. (2021). Pedagogy of Tafseer genre in Academy The case study of International Islamic University, Islamabad. *Tahdhib-al-Afkar*, 1-6.
- Bina, (۱۳۶۶), History of Sistan, researcher: Mohammad Taghi Bahar, Tehran: Padideh Khavar (in Persian)

- Bina, (۱۳۷۲), endowment of eternal heritage, endowments and libraries: Allameh Majlesi Library, Islamic Propaganda Organization, summer, number two
- Bukhari Muhammad bin Ismail, (۱۴۱۰), Sahih Bukhari, Republic of Misr al-Arabiya, Cairo, Egypt: Ministry of Endowments (in Arabic)
- Dastghaib Abdul Hossein, (۱۳۸۸), Nabovut, Qom: Jamia Madrasin (in Persian)
- Dehghan Ahmad, (۲۰۱۲), one thousand and one moral points from scientists, Qom: Bija (in Persian)
- Persian Jalaluddin, (۱۳۶۳), Prophethood and Jihad, Tehran: Nemere Kitab publishing house (in Persian)
- Fatemi Mohd Hasan, (۱۳۸۷), Sinai Faqahat, Qom: Shia Bibliography Institute (in Persian)
- Golkar, S. (2010). The Ideological-Political Training of Iran's Basij. *Middle East Brief*, 44, 1-10.
- GolkarSaeid (2015), Captive Society: The Basij Militia and Social Control in Iran, COLOMBIA: COLOMBIA UNIVERSITY PRESS
- Habibi Reza, (۲۰۱۶), Analyzing the Ideological Foundations of Sindh ۲۰۳۰, Tehran: Ketab Farda (in Persian)
- Haider Asad, (1422), Al-Imam Al-Sadiq and Al-Mahabah al-Arba, vol. 3, Beirut, Lebanon: Dar al-Taqqin (in Arabic)
- Hayati Hamed, Gholami Fatemeh, the concept of education and its impact on mosque-oriented architecture, Scientific Journal of Education Technology, Vol. ۱۳, No. ۴, Fall ۲۰۱۸ (in Persian)
- Hosseini Baharanchi, Seyyed Mohammad, (۱۳۸۱), Dullah al-Mahdi or the government of Imam Zaman, Qom, published by the author (in Persian).
- Hosseini Magdar, Akram, (۲۰۱۳), analysis of the mosque-centered education system, mosque, children and adolescents, Qom: Forough Mosque, number ۹ (in Persian)
- Ibn Sahnoun, (1981), Etiquette of the Teachers, Muhammad Abd Salam, Researcher: Mahmud Abd al-Mouli, Al-Jazeera, Algeria: Al-Watanieh Publishing Company (in Arabic)
- Jafarian Rasool, (۱۳۸۱), twelve jurisprudential treatises on Friday prayers from the Safavid period, Qom: Ansariyan (in Persian)
- Jafarian, Rasul, (۱۳۸۱), the intellectual life of the infallible Imams, Qom, Ansarian Publications, ۶th edition (in Persian).
- Jowanmard Seyed Ehsan, (۱۳۸۶), the political behavior of Martyr Motahari in the Islamic Revolution of Iran, Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution of Iran (in Persian)
- Katni, K., Sumarni, S., & Muslim, A. (2022). The Role of Mosque-Based Non-Formal Islamic Education in Building Sakinah Families. *Al-Hayat: Journal of Islamic Education*, 6(1), 192-213.

- Khanifar Hossein, Moslami Nahid, (۲۰۱۸), Basics and Principles of Qualitative Research Methods, Volume II, Tehran: Negah Danesh
- Lee Cai Yin, Nangkula Utaberta, Nor Atiah Ismail, Noor Fazamimah Mohd Ariffin, Mohd Yazid Mohd Yunus, (2015), Analysis on the Role of Mosque as an Educational Institution within the Contemporary Muslim Society in Malaysia, **Advances in Environmental Biology**, 9(24) November 2015
- Lirong MA (2011) Mosque and Its Impact on the Khomeini Revolution: The Iranian Nuclear Issue Revisited, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies
- Maarif Majid, (1383), Discussions in History and Quranic Sciences, Tehran: Bana Institute (in Persian)
- Mahdavi Keni Saeed, Imni Harandi Reza, (2016), cultural development of a sustainable mosque-centered neighborhood studied in the Saman Al-Aima Mosque (AS) in Tehran, bi-quarterly scientific research journal of religion and communication, year 24, autumn and winter, vol. 2 (in Persian)
- Majlesi, Mohammad Baqir, (۱۴۰۳), Bihar al-Anwar, Vol. ۵۲, Beirut: Al-Wafa Institute (in Persian)
- Makki Hossein, Life of Mirza Taghi Khan Amirkabir, Iran Publishing House, Tehran, 1364 (in Persian)
- Malik Ibn Anas, (1425), Mota, Abu Dhabi, UAE: Zayed Bin Sultan Institute (in Persian)
- Maragheh-e Zain al-Abidin, (Bita), Ebrahim Beyk's travel book, Tehran: Andisheh Publishing House (in Persian).
- Mohammadi Ali (Bita), Description of the Principles of Inference, Qom: Dar al-Fikr (in Persian)
- Mohammadi Ray Shahri Mohammad, (۱۳۸۶), Encyclopedia of Islamic Beliefs, Volume ۴, translated by Mehdi Mehrizi, Qom: Dar al-Hadith (in Persian)
- Moharrami Gholamhossein, The role of the mosque in the scientific life of the society up to the fourth century, Megamiran, Azar and Di, No. ۱۱۰ (in Persian)
- Mohsen Mohsen, Hashemian Seyyed Mohammad Hossein, (۲۰۱۲), "Introduction to the formation of the position of the mosque in the policies of the Islamic Republic of Iran based on the functional developments of the mosque over the course of history", Islam and Social Studies, first year, summer, first issue (in Persian)
- Mones Hossein, (1384), History and Civilization of the Maghreb, translated by Hamidreza Sheikhi, Tehran: Samit Organization (in Persian)
- Motahari Morteza, (۱۳۷۷), Introduction to the Qur'an, Volume ۶, Tehran: Sadra (in Persian)
- Motahari Morteza, (۱۳۸۲), collection of works, vol. ۱۳, Tehran: Sadra (in Persian)
- Mozafari Ayat, (۱۳۸۵), Contemporary Political Anthropology of Iran, Volume 1, Qom: Zamzam Hedayat (in Persian)
- Mozafari Ayat, (1386), the political thought of the Supreme Leader, Tehran: Zamzam Hedayat (in Persian)
- Musa Hosseini Ishaq, (1377), The Muslim Brotherhood, the largest contemporary Islamic movement, translated by Hadi Khosrowshahi, Tehran: Information (in Persian)
- Najafi Mohammad Hasan (Saheb Javaher), (1422), Islamic Fiqh Encyclopaedia Institute, Beirut: Al-Ghadir (in Arabic)

- Olearius Adam, (۱۳۶۳), Travelogue: Iran Department, Tehran: Ebtekar Publishing and Cultural Organization (in Persian)
- Qanbarian Ali, (۲۰۱۳), Tehrani's answer to the son-in-law, introduction by Hadi Khosrowshahi, Tehran: Saba (in Persian).
- Qaraati Mohsen, (۱۳۸۸), Tafsir Noor, Vol. ۳, Tehran: Cultural Center of Lessons from the Qur'an (in Persian)
- Qaraati Mohsen, (۲۰۱۲), Prayer Links, Tehran: Cultural Center of Lessons from the Qur'an (in Persian)
- Qaraati, prayer links, center of lessons from Quran, ۲۰۱۲(in Persian)
- Rahman, A., Warsah, I., & Murfi, A. (2019). Islamic Education System in Singapore: Current Issues and Challenges. *Jurnal Pendidikan Islam*, 8(2), 197-222.
- Raihanah, R. (2023). Islamic Educational Values in Cultural Harmonization in Places of Worship. *Al Qalam: Jurnal Ilmiah Keagamaan dan Kemasyarakatan*, 17(3), 1497-1511.
- Rezai Tabar Reza, Zare Hamid, Moghimi Seyed Mohammad, (۲۰۱۳), an interactive model of empowerment through social participation in the Imam Khomeini (RA) relief committee with a mosque-centered approach, two-quarter scientific research journal of Islamic management, year ۲۰, fall and winter, number two (to Persian)
- Rezamand, A. (2012). Identity and Academic Philosophy in the Islamic Republic of Iran: The Case of Reza Davari Ardakani.
- Sadaqat Zadeh Maitham, (۲۰۱۴), the case of the excavation of Safa Mosque, Tehran: Center for Strategic Studies of Islamic Education of Imam Hossein University (in Persian)
- Saeed Abadi Mohammad Reza, Bakhtiari Mohammad Javad, (۲۰۱۳), International Political Research Quarterly, Islamic Azad University, Shahreza Branch, ۲۰(in Persian)
- Salaeh, F. (2023). Reviving The Legacy The Role of Islamic Education in Patani, South Thailand. *SYAMIL: Jurnal Pendidikan Agama Islam (Journal of Islamic Education)*, 11(1), 39-59.
- Shahabadi Mohammad Ali, (۱۳۸۷) Shazerat al-Maarif, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought (in Persian)
- Shahidi Pak Mohammad Reza, (۱۳۸۹), Analytical History of the Maghreb, Qom: Al-Mustafa Center, Qom (in Persian)
- Shahrashani, Hebaudhin, (۱۳۸۷), Islam and delegation, translated by Hadi Khosrowshahi, Qom: Bostan Kitab (in Persian)
- Sharifi Fard Alireza, Abbasi Nozari Hossein, Razini Ruhollah, (۲۰۱۸), Reviewing the grand strategies of the interaction between the mosque and children and adolescents with the approach of importance-performance analysis, *Islamic Management*, Spring, year ۲۸, issue ۱(in Persian)

- Sobhani Mateen Ali, Maisham Latifi, (۲۰۱۸), Identifying the requirements for creating a good relationship between mosques and schools, *Islamic Management*, Year ۲۷, Winter, Number ۴ (in Persian)
- Soltanian Abutaleb, (۲۰۱۸), Review of the cultural performance of the French Lazarist missionaries in Iran, *Research Journal of Historical Sciences*, Research Institute of Historical Sciences, University of Tehran, October ۱۹ (in Persian)
- Strasbourg Study Center, (۱۳۵۶), the intellectual brain of the Shia world, translated by Zabihullah Mansouri, Tehran: Javidan Publications, third edition (in Persian).
- Vakili-Zad, C. (1990). Organization, leadership and revolution: Religiously-oriented opposition in the Iranian revolution of 1978-1979. *Journal of conflict studies*, 10(2).
- Yazdi Mohammad, (1386), judicial ethics, Qom: Payam Mahdi (in Persian)
- Yudash Krusinski, (۱۳۶۳) Notes of a Polish priest of the Safavid era, Tehran: Tos (in Persian)
- Zarkali, (1989), Al-Alam, vol. 3, Beirut, Lebanon: Dar al-Alam Melayin (in Persian)
- Zidan Jerji, (۱۳۷۳), History of Islamic Civilization, translated by Ali Javaher Al Kalam, Tehran: Amir Kabir (in Persian)

